

T.C.
KARABÜK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİ ANABİLİM DALI

20. YÜZYILDA İRAN SİYASETİNDE AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN ROLÜ
(1900-1979)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Elif YAZGAN

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Marziya MAMMADLI

Karabük

03/2019



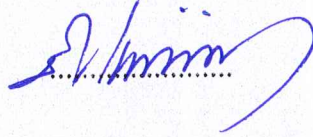
İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	2
TEZ ONAY SAYFA.....	3
DOĞRULUK BEYANI.....	4
TEŞEKKÜR.....	5
ÖZET.....	6
ABSTRACT.....	8
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	10
ARCHIVE RECORD INFORMATION.....	11
KISALTMALAR.....	12
ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	13
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	13
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	13
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ/PROBLEM.....	14
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER.....	14
GİRİŞ.....	15
BİRİNCİ BÖLÜM İRAN'IN GENEL YAPISI.....	17
1.İran Siyasi, Ekonomik, Etnik, Demografik Yapısı.....	17
2.İran'da Türk Toplulukları.....	19
2.1.Azerbaycan Türkleri.....	22
2.2. Diğer Topluluklar.....	27
3.Türklerin İran Coğrafyasına Yerleşmesi.....	29
İKİNCİ BÖLÜM İRAN'DA İLK DEVRİMLER. MEŞRUTİYET.....	38
1.İran Meşrutiyeti.....	38
1.2.Şeyh Muhammed Hıyabani ve Azadistan Devleti.....	44
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM İRAN'DA PEHLEVİLER DÖNEMİ VE AZERBAYCAN ÖZERK CUMHURİYETİ.....	53
1.İki Devrim Arası İran.....	53
2.Seyid Cafer Pişeveri – Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti Dönemi.....	60
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM İRAN'DA MUHAMMED RIZA PEHLEVİ DÖNEMİ VE İRAN İSLAM DEVRİMİ.....	90
1.İran İslam Devrimi.....	90
1.2.İran İslam Devriminde Türklerin (Ayetullah Şeriatmedari'nin) Rolü.....	94
SONUÇ.....	97
KAYNAKÇA.....	100
TABLolar.....	106
ŞEKİLLER.....	107
EKLER.....	108
ÖZGEÇMİŞ.....	113

TEZ ONAY SAYFASI

Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Elif YAZGAN'a ait " 20. Yüzyılda İıan Siyasetinde Azerbaycan Türklerinin Rolü (1900-1979) " adlı bu tez çalışması Tez Kurulumuz tarafından Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı Yüksek Lisans programı tezi olarak oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

	Akademik Unvanı, Adı ve Soyadı	İmzası
Tez Kurulu Başkanı	: Prof. Dr. Mehmet DALAR	
Danışman Üye	: Dr. Öğr. Ü. Marziya MEMMEDLİ	
Üye	: Doç. Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU	

Tez Sınava Tarihi: 05.03.2019

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans/Doktora tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: *ELİF YAZGAN*

İmza : *Elif Yazgan*

TEŞEKKÜR

Yüksek Lisans Tezimin hazırlanma sürecinde desteğini esirgemeyen başta danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Marziya MAMMADLI'ye bu süreçte yanımda olan ailem ve tüm arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.



ÖZET

İran, içerisinde yaşayan etnik gruplar ve gerek jeostratejik gerekse jeopolitik konumu gereği Orta Doğu coğrafyasının en önemli merkezlerinden biridir. Ülke enerji kaynakları zenginlikleri sebebiyle geçmişte ve günümüzde uluslararası coğrafyada önemini korumaktadır. Özellikle petrol açısından dünya rezervlerinin %10'unu elinde tutması sebebiyle her zaman büyük güçlerin ilgi odağı olmuştur. Ülkede resmi dil Farsça, resmi din İslam'ın Şii mezhebidir. Ülke içerisinde bir arada yaşayan etnik gruplar %50 oranla Farslar, %24 veya daha fazla oranla Azerbaycan Türkleri, bunlardan başka Türkmenler, Kaşkaylar, Kaçarlar, Karapapaklar, Avşarlar, Halaçlar, Şahsevenler, Beluçlar, Araplar, Kürtler şeklinde sıralanabilir.

Türkiye'de İran konusunda çalışmaların azlığı dolayısıyla ve İran içerisinde yaşayan Azerbaycan Türkleri hakkında tarihi bilgi vermek amacıyla çalışma kaleme alınmıştır. Amaç kendisinde sonra yapılacak araştırmalara kaynak niteliği sağlamaya çalışmaktır. Çalışma hazırlanırken; Edward Abrahamian'ın "Modern İran Tarihi" ve "Iran Between Two Revolutions" kitapları, Cemil Hasanlı'nın "Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı" kitabı kullanılmıştır, İran Azerbaycanı ile ilgili yazılmış olan Gün Taş'ın "İran'ın Ulusal Bütünlüğü ve Güney Azerbaycan Sorunu" tezi, Merih Özşahin'in "Güney Azerbaycan'da Bağımsızlık Hareketleri ve Güney Azerbaycan'ın Türk Dünyası İçin Önemi" tezi, Osman Erol'un "İran İç Siyasetinde Azerbaycan Türkleri (1906-2006)" tezi, konu ile alakalı makaleler kullanılmış olup istatistiksel veriler Farsça kaynaklardan çeviri yapılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde, İran'ın coğrafyası, siyasi, ekonomik, demografik yapısı çeşitli kaynaklardan incelenmiş ve bilgiler sunulmuştur. Azerbaycan Türklerinin ülke içerisinde hangi coğrafyada yaşadıkları araştırılmış, yıllar içerisinde aktif siyaset hayatlarına nasıl bir giriş yapmış oldukları incelenmiştir. Ayrıca ülke içerisinde diğer etnik grupların hangi coğrafyalarda yaşadıklarını ve kısaca tarihleri hakkında bilgiler verilmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Türklerin İran coğrafyasına yerleşmesinden ve 1905 İran Meşrutiyetinde özellikle Azerbaycan Türklerinin rollerinden, daha sonra Pehlevi'ler dönemi başlayana kadar önemli bir oluşum olan Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani'nin ülke içinde rolü incelenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, Pehleviler döneminden, Fars tipi yönetim biçimlerinden, Türklerin uzun yıllar süren hâkimiyeti kaybettikten sonra yaşadıkları sıkıntılardan, dış güçlerin ülke içerisindeki etkileri ve müdahaleleri incelenmiştir. İran içerisinde Türkler için en önemli oluşum olarak değerlendirilebilecek Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'nin kuruluş ve yıkılış dönemleri ile ilgili bilgiler verilmiştir. Cumhuriyetin kurucusu Seyid Cafer Pişeveri ve aktif siyaset hayatı ile ilgili incelemelerde bulunulmuştur.

Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde ise İran İslam Devrimi'nin kuruluşundan, İslam Devrimi'nin yönetim biçimi ve özellikle Velayet-i Fakih kavramının önemi ile ilgili incelemelerde bulunulmuştur. Bu devrim sürecinde ve sonrasında Azerbaycan Türklerinin özellikle Ayetullah Şeriatmedari ve Tebriz halkının rolü incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkler, İran Azerbaycanı, İran, İran Siyasi Tarihi, Azadistan, İslam Devrimi

ABSTRACT

Iran is one of the most important centers of Middle East geography due to its geo-strategic and geo-strategic location besides the ethnic groups living there. The country maintains its importance in the international geography of the past and present thanks to its rich energy sources. The country has always been the focus of great powers especially because it holds 10% of the world reserves in terms of oil. The official language in the country is Persian; the official religion is the Ja'fari sect of Islam. 50% of the ethnic groups living together in the country consists of Persians and 24% or more consists of Azerbaijani Turks. Apart from these, the rest can be listed as Turkmens, Kashgais, Qajars, Karapapaks, Afshars, Khalajs, Shahsavans, Beludzhis, Arabs, and Kurds.

This study was conducted in order to contribute to efforts on Iran in Turkey. Also, it was written to give historical information about Azerbaijani Turks living in Iran. The aim is to try to provide the source of the research to be done later. In the preparation of the study, the following theses were used: *The National Unity of Iran and the Problem of South Azerbaijan* by Gün Taş, *The Independence Movements in South Azerbaijan and The Importance of South Azerbaijan for the Turkish World* by Merih Özşahin and *Azerbaijani Turks in the Internal Politics of Iran (1906-2006)* by Osman Erol. In addition to articles related to the subject, *Modern Iranian History and Iran Between Two Revolutions* books by Edward Abrahamian and Cemil Hasanlı's book "The First Conflict of the Cold War: Iranian Azerbaijan" were used. In addition, all statistical data were translated from Persian sources.

The first part included the information about Iranian geography, its political, economic and demographic structure through literature review. Research made an introduction to which part of the country Azerbaijani Turks lived in and their active politics lives within years. In addition, it provided information about where the other ethnic groups in the country lived and their history in short.

The second part mentioned the settlement of Turks in Iran and the roles of especially Azerbaijani Turks during 1905 Iranian Constitutional Monarchy. Later, State of Azadistan which was an important formation until the beginning of the

Pahlavies period and the role of Sheikh Mohammad Khayabani in the country were investigated in this part.

The period of Pahlavies, Persian type of regimes, the difficulties experienced by the Turks after losing control over long years and the influences of the foreign powers on the country and their interventions were examined in the third part. Information regarding the establishment and demolition of the Autonomous Republic of Azerbaijan which can be regarded as the most important formation for the Turks in Iran were presented in the study. Investigations on Seyid Cafer Pişeveri, the founder of the Republic, and his active politics life were also put forward.

Investigations on the establishment of the Iranian Islamic Revolution, the regime of the Islamic Revolution and especially the importance of the term ‘Velayet-i Fakih’ were presented in the last part. The role of Azerbaijani Turks, especially Ayatollah Shariatmadari and Tabriz during and after the revolution was examined.

Key Words: Turks, İran’s Azerbaijan, Iranian, Iranian Political History, Azadistan, Islamic Revolution

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	20. Yüzyılda İıan Siyasetinde Azerbaycan Türklerinin Rolü (1900-1979)
Tezin Yazarı	Elif YAZGAN
Tezin Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Marziya MAMMADLI
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans Tezi
Tezin Tarihi	05.03.2019
Tezin Alanı	Uluslararası Politik Ekonomi
Tezin Yeri	Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tezin Sayfa Sayısı	113
Anahtar Kelimeler	Türkler, İıan Azerbaycanı, İıan, İıan Siyasi Tarihi, Azadistan, İslam Devrimi

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	The Role of Azerbaijani Turks in 20th Century Iranian Politics (1900-1979)
Author of the Thesis	Elif YAZGAN
Advisor of the Thesis	Dr. Öğr. Üyesi Marziya MAMMADLI
Status of the Thesis	Master Thesis
Date of the Thesis	05.03.2019
Field of the Thesis	International Political Economy
Place of the Thesis	Karabük University Institute of Social Sciences
Total Page Number	113
Keywords	Turks, İnan's Azerbaijan, Iranian, Iranian Political History, Azadistan, Islamic Revolution

KISALTMALAR

M.Ö. : Milattan Önce

M.S. : Milattan Sonra

CIA : Merkezi İstihbarat Teşkilatı

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

ADP : Azerbaycan Demokrat Partisi

BM : Birleşmiş Milletler

AIOC : Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi

BP : British Petroleum

OPEC : Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü

MI6: Gizli Haber Alma Servisi, Askeri İstihbarat Bölüm 6

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

T.Y: Tarih yok

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Konumu ve etnik farklılığı bakımından dünyada ve Ortadoğu'da önemli yere sahip olan İran'ın içerisinde Azerbaycan Türklerinin öneminin araştırılması ve 20. Yüzyıl boyunca bu devlet sınırları içerisinde yaşanan önemli olaylarda hangi konumlarda bulduklarının araştırılması çalışmanın temel konusudur.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Çalışmanın amacı; İran siyasi hayatında yer alan devrimler öncesinde, sırasında ve sonrasında Azerbaycan Türklerinin rolünün araştırılmasıdır. İran tarihinin birçok aşamasında Azerbaycan Türklerinin etkisi göz ardı edilemez. İran içerisinde önemli oranda nüfusa sahip Türklerin devlet siyasetinde etkileri araştırılmış olup, İran siyasetinde yer alan uluslararası aktörlerin etkileri incelenmiştir.

Türkiye'de Güney Azerbaycan üzerine yapılan araştırmaların az olması nedeniyle daha sonra yapılacak olan araştırmalara kaynak niteliği sağlamaya çalışmaktır. Varılan sonuç İran siyasi hayatında Türkler önemli mevkilerde bulunmuşlardır. Zaman içerisinde yönetimin Farslaşması ile Pan-İranizm politikaları uygulanmaya konulsa da Türkler siyasi hayat içerisinde yer almışlardır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışma hazırlanırken uluslararası ilişkiler, siyasi tarih, uluslararası politik ekonomi gibi önemli alanlara ait bilimsel makaleler, tezler, dergiler, kitaplar, istatistiksel bilgiler için internet siteleri taranarak tarihsel, sosyolojik analiz yöntemi kullanılmıştır. Gerekli görülen tablo, harita ve şekillere çalışma içerisinde yer verilmiştir.

Çalışmanın temel çerçevesi Cemil Hasanlı'nın "Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı" eseri kullanılarak oluşturulmuştur. Edward Abramian'ın "Modern İran Tarihi" ve "İran Between Two Revolutions" eserlerinden yararlanarak özellikle İran Meşrutiyeti Dönemi ve Musaddık Dönemi hakkında bilgiler verilmiştir. Edward

Abrahamian'ın eserleri hakkında gözlenen sonuç "Fars Milliyetçiliğini" ön planda tutması olmuştur. Ekrem Rehimli'nin "Mübarize Burulğanlarında Keçen Ömür Seyid Cafër Pişeveri" eseri 1946 yılı Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti dönemi ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Ali Azeri'nin "Şeyh Muhammed Hıyabani ve Azadistan Devleti" eseri 1920'li yıllar İran'ına ışık tutmuştur. Oktay Efendiyev'in "Azərbaycan Səfəvilər Dövləti" eseri, Safevi Devleti ile ilgili en kapsamlı eserdir ve çalışmada Safevi Devleti kısımlarında kullanılmıştır.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ/PROBLEM

Çalışma içerisinde Azerbaycan Türklerinin İran içerisindeki önemine geniş şekilde yer verilmiştir. 1905 Meşrutiyeti boyunca Azerbaycan Türklerinin Meşrutiyetçi harekete katkılarından söz edilmiş, 1920'li yıllarda Şeyh Muhammed Hıyabani'nin özerklik çalışmaları ile ilgili bilgiler verilmiş, 1945 yılından Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'nin oluşumu ile ilgili incelemelerde bulunulmuş ve 1979 İran İslam Devrimi sürecinde Azerbaycan Türklerinin rolünden söz edilmiştir. Aslında İran siyasi hayatında yaşanan önemli gelişmelerde Azerbaycan Türkleri hep önemli yerlerde olmuşlardır. Buradan yola çıkarak bugün de İran'da bir rejim değişikliği olsa veya bir dönüm noktası yaşansa Azerbaycan Türklerinin etkisinin en ön sıralarda olacağı iddia edilebilir.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Araştırmanın ana konusu gereği İran'ın siyasi, ekonomik, demografik yapısından söz edilmiştir. Çalışmanın genel kapsamı 1905 İran Meşrutiyetinden başlayarak Azerbaycan Türklerinin aktif rol oynadığı olayların incelenmesidir.

Çalışmanın hazırlığı sırasında ülkemizde gerek İran üzerine gerekse Güney Azerbaycan Türkleri ile ilgili çalışmaların kısıtlı olduğu tespit edilmiştir ve var olan birçok bilimsel çalışmada büyük ölçüde birkaç kaynağın referans alındığı gözlemlenmiştir.

GİRİŞ

İran, jeopolitik konumu ve petrol-doğalgaz rezervleri gereği tüm büyük güçlerin ilgisini çekmektedir. Zengin siyasi tarihe sahip olan İran toprakları tarih boyunca güçlü devletlerin hedefinde bulunmuştur. Ahemenişiler, Sasaniler, Arap hilafeti, Selçuklular, Moğollar, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safeviler devletlerine ev sahipliği yapan İran öncelikle komşu devletlerin, daha sonralar ise dünya devletlerinin istilalarına maruz kalmıştır. Ülke toprakları üzerinde ilk rekabet Safeviler Dönemi'nde başlamıştır. Portekizler Safeviler Dönemi'nde İran'ın güney kıyılarını işgal etmiştir. Bunun sonucunda Safeviler ise İngiltere ile yakınlaşarak Portekiz ve İspanyol güçlerini ülkesinden kovmuştur. İngiltere Hindistan'a giden yol olarak İran'ı kullandığı için İran toprakları öneme sahiptir. Ayrıca İran'ın sahip olduğu petrol rezervleri İngiltere'nin dikkatini bu topraklara çekmektedir. Rusya için İran toprakları jeopolitik konumu gereği önemlidir. Tarih boyunca Türk toprakları üzerinden sıcak denizlere inme politikasını gerçekleştiremediğinden dolayı diğer bir çıkış yolu olarak İran toprakları Rusya için alternatif bir yol olmuştur. 19. Yüzyıl boyunca İngiltere ve Rusya İran toprakları üzerinde sürekli mücadele içerisindeyler. 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları ile Rusya Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Nahçıvan gibi İran topraklarını kendi topraklarına katmıştır.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Almanya İran topraklarında İngiltere ve Rusya'nın elinde tuttuğu petrol rezervlerini ele geçirmek için ilişkiler geliştirmeye başlamıştır. İran 1914 yılında tarafsızlığını ilan etse de ülke her yandan işgale uğramıştır. Savaş sonrası 1920 yılında Şeyh Muhammed Hıyabani önderliğinde Güney Azerbaycan topraklarında Azadistan Devleti kurulmuştur. Bu devlet Azerbaycan Türklerinin milliyetçi hareketleri için oldukça önemlidir.

İkinci Dünya Savaşı'nda İran yine tarafsızlığını ilan etse de Almanya ile ortak hareket etmesi İngiltere ve Rusya'nın tepkisine sebep olmuştur. Almanya İran'daki petrol yataklarını ele geçirerek savaşın seyrini değiştirmeyi amaçlamıştır. Fakat Almanya'nın bu hedefini gerçekleştirememesi için İngiltere ve Rusya birlikte hareket ederek İran'ı kuzeyden ve güneyden işgal etmişler, Almanya ile birlikte hareket etmesini engellemişlerdir. Amerika ise İran topraklarında yer alan petrolün önemini farketmiş ve ülkeye müdahalelere girişmiştir. 1946 yılında Azerbaycan Özerk

Cumhuriyeti Seyid Cafer Pişeveri tarafından Sovyetlerin desteği ile kurulmuştur. Amerika'nın müdahalesi ile Sovyetler desteğini geri çekmiş ve Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti İran hükümeti tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Humeyni önderliğinde gerçekleştirilen 1979 tarihli İslam Devrimi'nden sonra kurulan İran İslam Cumhuriyeti içerisinde Türklerin özellikle Azerbaycan Türklerinin etkisi büyüktür. Sonraki yıllarda ülkede söz hakkı edinememeleri Türkleri tekrar milliyetçi tavırlarına dönmeye itmiştir.

Çalışmada İran'da gerçekleşen devrimlerde Azerbaycan Türklerinin etkileri var mıdır, var ise ne orandadır? sorusuna cevap aranmıştır.



BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN'IN GENEL YAPISI

1.İRAN SİYASİ, EKONOMİK, ETNİK, DEMOGRAFİK YAPISI

İran çok eski tarihlerden günümüze kadar varlığını sürdürmüş, çok fazla etnik unsuru bünyesinde barındıran, jeopolitik, demografik, ekonomik ve uluslararası siyaset açısından oldukça önemli bir Orta Doğu ülkesidir.

25°-39° Kuzey enlemleri ile 44°-63°39' Doğu boylamları arasında yer almaktadır. Kuzey komşuları: Azerbaycan, Hazar Denizi, Nahcivan ve Ermenistan; Doğu komşuları: Afganistan, Pakistan, Türkmenistan; Batı komşuları: Türkiye ve Irak'tır. Güneyinde: Basra Körfezi ve küçük adalar bulunur. Yüz ölçümü 1,648,195 km² olup, dünyanın en büyük 18. ülkesidir (www.cia.gov). Sınır uzunlukları; Afganistan 936 km, Ermenistan 35 km, Azerbaycan sınırı 611 km, Irak 1,458 km, Pakistan 909 km, Türkiye 499 km, Türkmenistan 992 km'dir (Atasoy, 2008, s.14).

İran'ın ülke isminin bu topraklara yerleşmiş olan kavimlerden aldığı bilinmektedir. İlk olarak M.Ö. 2000 yılında bu topraklara gelen Aryailer kavminin isme kaynaklık ettiği kabul edilmektedir. Medler Dönemi ise isme devam niteliğindedir. Yunanlıların Ahamenişler döneminde İran toprakları Persis olarak bilinmiştir. Daha sonra Avrupa kaynaklarında da İran Persia olarak geçmiştir. İran terimi ise Sasanilerden sonra yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır (Hafeziniya, 2017, s.21-23).

İran, M.Ö. 625 yılına kadar uzanan tarihi Pers ve Med İmparatorluklarının günümüzdeki devamı sayılır. Daha sonra Sasani İmparatorluğu, Emeviler, Abbasiler, Saffariler, Samaniler, Al-i Buye, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlılar, İlhanlılar, Muzafferiler, Timurlular, Türkmenler, Safeviler, Afşariler, Zendiler, Kaçarlar ve son olarak Pehleviler tarafından yönetilmiştir. Günümüzde ise İran İslam Cumhuriyeti olarak devam etmektedir (Sarıkaya, 2012, s.4).

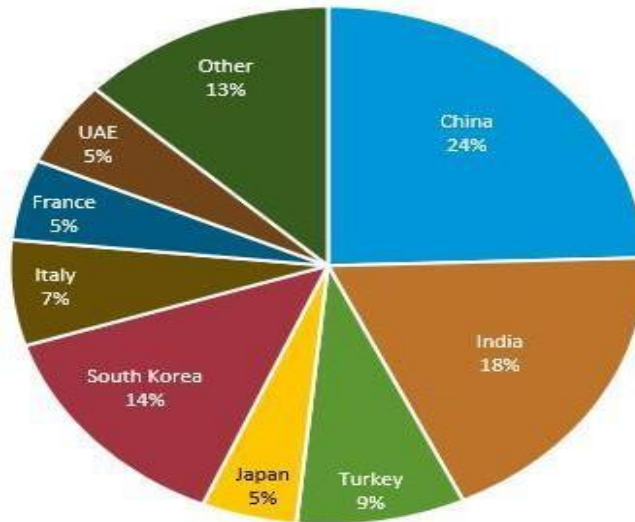
Hâlihazırda ülkede 1979 Anayasası yürürlükte. En yüksek devlet makamı şimdiki Ayetullah Ali Hamaney'in üstlendiği İran dini liderliğidir. Başkenti Tahran

olan İran'da anayasa cumhurbaşkanlığını dini liderden sonraki en yüksek devlet otoritesi olarak tanımlar. Cumhurbaşkanı dört yıllık süreyle en fazla iki kez seçilebilir (Kılınç, 2008, s.927). İran Meclisi ülkenin Yürütme organıdır. Meclis 290 milletvekilinde oluşur ve bu milletvekillerinin üçte biri Türk asıllıdır (<http://tebaren.org/?p=1105>).

İran; Birleşmiş Milletler, Bağlantısızlar Hareketi, İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) ve Petrol İhraç eden Ülkeler Örgütü (OPEC) kurucu üyesidir (http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/1389/iranin_bolgesel_politikalarina_bakis).

İran ekonomisi büyük oranda petrol ve doğalgaza dayalıdır. Ülke dünya petrol rezervlerinin %10'una sahiptir. Doğalgaz kaynakları açısından ise Rusya'dan sonra dünyada ikinci sırayı almaktadır (www.aljazeera.com.tr).

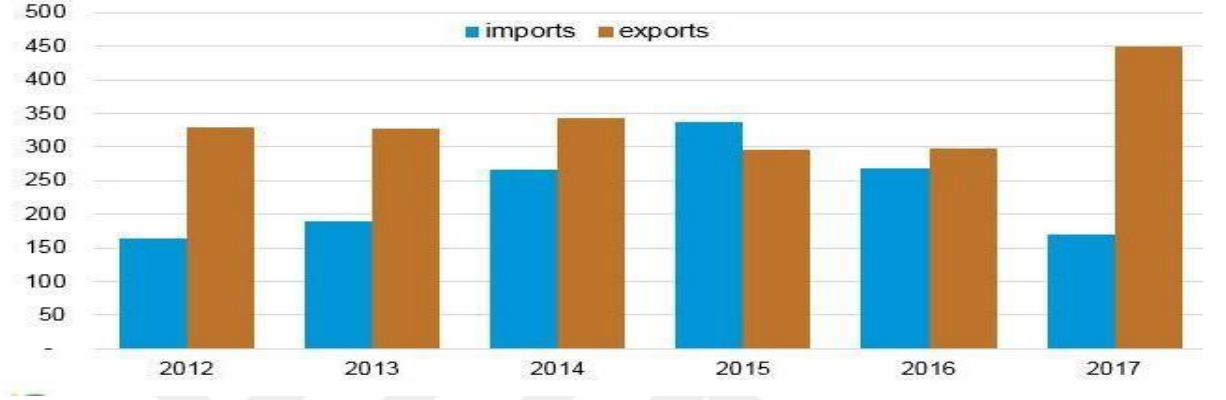
İran, OPEC rezervlerinin yaklaşık% 13'üne sahiptir. İran'ın ham petrol rezervlerinin % 70'inden fazlası karada yer almakta, geri kalan kısmı ise çoğunlukla Basra Körfezi'nde açık denizde yer almaktadır (<https://www.eia.gov/beta/international/country.php?iso=IRN>). CİA verilerine göre 2014 tahmini petrol ihracatı 1,342 milyon varıldır; 2018 yılı tahminlerine göre ise kanıtlanmış petrol rezervi 157,2 milyar varıldır (<https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/ir.html>).



Şekil 1: 2017 yılı ham petrol ve kondensat ihracatı

(https://www.eia.gov/beta/international/analysis_includes/countries_long/Iran/images/crude_oil_exports.png) (Erişim tarihi: 14.10.2018)

İran, dünyanın kanıtlanmış doğal gaz rezervlerinin %17'sini ve OPEC'in rezervlerinin üçte birinden fazlasını elinde tutmaktadır. İran doğalgazını boru hattıyla Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve Irak'a ihraç etmekte ve Türkmenistan'dan ithalat almaktadır. (<https://www.eia.gov/beta/international/analysis.php?iso=IRN>). Doğalgaz ihracatında iyi durumda değildir. Çünkü ürettiği doğalgazın neredeyse tamamını kendisi tüketmektedir.



Şekil 2: İran Doğalgaz boru hattı ithalat ve ihracatı

(<https://www.eia.gov/beta/international/analysis.php?iso=IRN>) (Erişim tarihi: 14.10.2018)

2017 verilerine göre yüzde üç oranında büyüyen ülkenin Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (GSYH) 439,5 milyar dolar seviyesindedir (<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>). Ülke ekonomisi, hizmet sektörü yüzde 45, sanayi yüzde 44 ve tarım yüzde 10 olmak üzere sektörler arasında dağılım gösterir. Kişi başına milli gelir ise 11 bin 755 dolar civarındadır (<http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profili/ulke-profili-iran>).

2.İRAN'DA TÜRK TOPLULUKLARI

Ülke 28 Eyalet ve 241 ilden oluşmaktadır (<http://irankulturevi.com/Makaleler-1C147/>). Başkent Tahran'dır. Diğer önemli şehirleri: Tebriz, İsfahan, Meşhed, Urumiye'dir. CIA'nin Temmuz 2017 tahminlerine göre nüfusu 82.021.564'dir (<https://www.cia.gov/library/publications/resources/the->

world-factbook/geos/ir.html). Ortalama ömür kadınlarda 73, erkeklerde 69 yaşdır (https://www.bbc.com/news/world-middle-east-14541327).

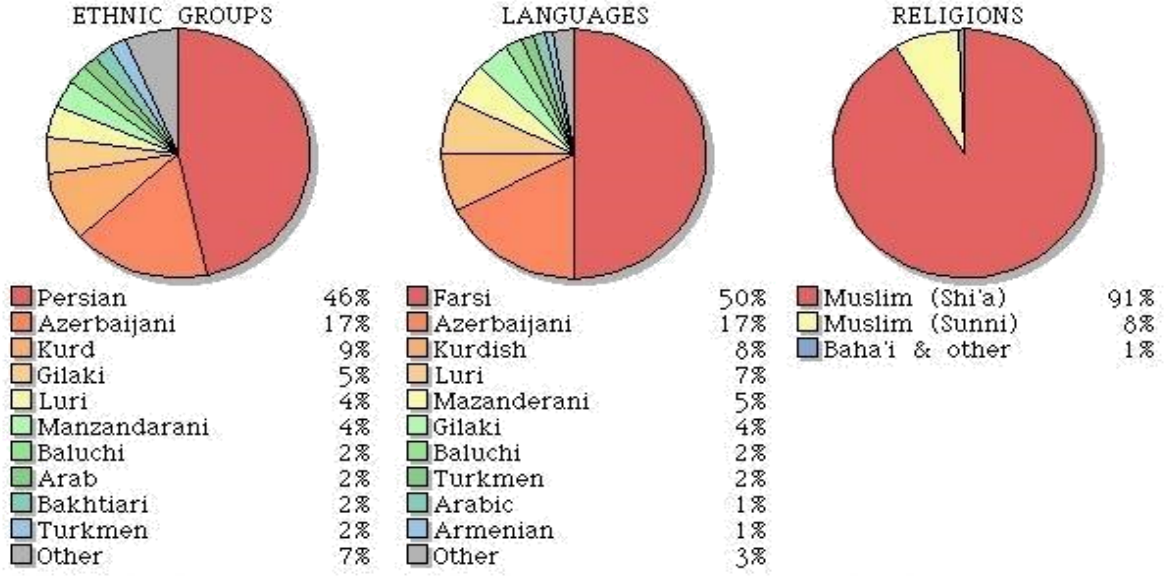
Ülkede demografik oranlar:

- Doğum Oranı: 1966 yılında binde 31,65'ten 1986 yılında 35.75'e çıkmış, 1996 yılında ise binde 17'ye düşmüştür.
- Ölüm Oranı: 1946 yılında binde 20,1'den 19'e 56 yılında binde 16,2'ye düşmüş 1996 yılında binde 7'ye düşmüş 2006 yılında ise binde 5,8'e düşmüştür.
- Evlenme Oranı: 1966 yılında erkeklerin evlenme yaş ortalaması 25'ken 2006 yılında 26'ya yükselmiştir; kadınların ise 18'ten 23'e yükselmiştir.
- Göç Oranı: 1996-2006 yılları arasında ülkede 12.148.148 kişi göç etmiştir. Bu oranın içerisindeki 3.394.096 kişi köyden köye, 260.495 kişi şehirlere ve yurtdışına göç etmiştir (Hafeziniya, 2017, s.104).

Resmi din İslam dininin On iki İmamlı Caferi mezhebidir. Halkın %89'u Şii Müslüman, %10'u Sünni Müslüman, %1'i Hıristiyan Araplar ve Ermeniler ile Zerdüştü, Sih-Hindu, Musevi ve Yezidi topluluklardır (Özşahin, 2007, s.8).

Resmi dil Farsçadır.* 1986 yılının istatistiklerine göre halkın %82,73'ü Farsça konuşabilmektedir, %2,68'i Farsçayı anlayabilmektedir, %14,32'si ise Farsça bilmemektedir(Hafeziniya, 2017, s.27). 1920'li yıllara kadar yönetim Türkler tarafından sağlanıyorsa da bu tarihten sonra Pehlevi Hanedanlığının başlaması ile yönetim Farslara geçmiştir. Hatta Rıza Şah Pehlevi döneminde kullanılan yabancı terimler yerine Farsçanın alması için Fars Dili Kurumu kurulmuştur.

* 1934 yılında Rıza Şah Pehlevi tarafından resmi dil Farsça ilan edilmiştir.



Şekil 3: İran Etnik, Dini, Dilsel Yapısı.

(<https://millicumhuriyet.files.wordpress.com/2013/01/iran-entik-yapisi.jpg>) (Erişim Tarihi 21.11.2018)

Etnik köken	% Oranı
Fars	51
Azerbaycan Türkü	24
Gilaki ve Mazendarani	8
Kürt	7
Arap	3
Lur	2
Baloh	2
Türkmen	2
Diğer (Lekler, Sistaniler, Tacikler)	1

Tablo 1: İran'ın Etnik Yapısı (Özşahin, 2007, s.9).

Etnik Dil	% Oranı
Farsça	58
Türkçe	26
Kürtçe	9
Lurca	2
Balohca	1
Arapça	1
Diğer Diller	3

Tablo 2: İran’da Dillerin Etnik Gruplara Göre Dağılımı (Özşahin, 2007, s.9).

2.1. AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Azerbaycan Türkleri günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti ile İran’ın Kuzeyinde yaşayan Türk topluluktur. İran nüfusunun yaklaşık olarak üçte birini oluşturan, İran Türk nüfusunun ise etnik olarak en fazlası olan Azerbaycan Türklerinin İran’da yaşadığı bölgeye Güney Azerbaycan denmektedir (Tural, 2007, s.12)

Güney Azerbaycan’ın yüzölçümü 200.000 km²’dir. Bölge şehirleri: Tebriz, Erdebil, Hoy, Urmiye, Selmas, Makü, Mereg, Astara, Culfa, Merend, Halhal, Bicar, Zencan, Savuçbulak, Mahabat, San’an-Taç, Enzeli ve Reşt’tir (Özşahin, 2007, s.24).

Azerbaycan Türkleri birçok devletin hâkimiyeti altında yaşamışlardır. İlhanlılar zamanında ön plana çıkmışlardır, Safevilerin son yılları adeta altın çağlarıdır. Bu dönemde İran’ın başkenti Tebriz olmuş, Azerbaycan Türklerinin hâkimiyeti tüm ülkeye yayılmıştır. Avşarlar dönemi sonrası Azerbaycan Türklerinin söz hakkı azalmış, Kaçarlar döneminde dış güçler ülkeye dâhil olmuştur.

1920’li yıllara kadar Azerbaycan Türklerinin milliyetçilik yönünde herhangi bir yönelimleri olmamıştır. Çünkü iktidar Türklerin elindedir ve yönetim demokratik ilkeler gözetilerek sağlanır. Fakat Pehlevi’lerin gelişi ile Azerbaycan Türkleri

milliyetçilikleri ile İran'ın tüm önemli tarihi olaylarında boy göstermişlerdir (Tural, 2007, s.29).

Azerbaycan Türkleri Settar Han ve Bağır Han önderliğindeki 1906 Meşrutiyet İnkılabı İran tarihi için önemli bir yere sahiptir. Halk 20. Yüzyılın başlarında Nasıreddin Şah'ın lüks harcamalarında, Tütün İmtiyazının verilmesi ile giderek ekonomik sıkıntıya düşmekten, Belçikalı Nous'un göreve gelmesinden, Sadrazam Ayn'ud Dövl'e'nin kötü yönetiminden son derece rahatsızdır ve Tabatabai ile Behbehani'nin etrafında birleşerek Meşrutiyet talep etmiştir. Kabul etmeyen Şah'a en güçlü direniş Tebriz'de Settar Han ve Bağır Han önderliğinde olmuştur. İlerleyen kısımlarda İran Meşrutiyeti bölümünde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında oluşan yönetsel boşluk ve Şah'ın kötü politikaları sonucu ise milliyetçi Azerbaycan Türkü Şeyh Muhammed Hıyabani önderliğinde Azadistan Devleti kurulmuştur. Kısa süreli bağımsızlık kazanan bu devlet Azerbaycan Türkleri için kalıcı özgürlük fikirleri bırakmıştır. İlerleyen kısımlarda Şeyh Muhammed Hıyabani ve Azadistan Devleti bölümünde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sırasında ise Seyid Cafer Pişeveri Azerbaycan Türkleri için tekrar bir umut olmuş. Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu Cumhuriyet İran için adeta korkulu rüya olmuştur. Sovyetlerin desteği ile kurulan Cumhuriyet yine Sovyetlerin sözünde durmaması ile yıkılmıştır. Aslında önceki yıllarda da Sovyetlerin bağımsızlık hareketlerini desteklemeleri ve daha sonra merkezi hükümet ile anlaşmaları veya büyük güçlerin etkisi ile bu hareketleri yarı yolda bırakması görülmüştür. Fakat Seyid Cafer Pişeveri dönemin şartları gereği Sovyetlere güvenmiş; daha sonra Sovyetlerin kendi çıkarları için desteğini Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'nden çekmesiyle güvenmemesi gerektiğini fark etmiştir. İlerleyen bölümlerde bu bağımsızlık hareketlerine geniş yer verilecektir.

Çeşitli Merkez ve Ansiklopedilere Göre İran'daki Azerbaycan Türklerinin Nüfusu		
Merkez ve Ansiklopedi	Nüfus (Milyon Kişi)	%
Encyclopædia Iranica	16	—
Encyclopædia Britannica	15	—
Ethnologue	18,7	—
Uluslararası Azınlık Hakları Gurubu Ansiklopedisi	16	24
Yeni Amerika Vakfı	—	21.6
CIA World Factbook	—	24
Looklex Encyclopaedia	12	17

Tablo 3: Çeşitli Merkez ve Ansiklopedilere Göre İran'daki Azerbaycan Türklerinin nüfusu (<http://tebaren.org/?p=1184>). (Erişim Tarihi: 13.10.2018)

Etnik bakımdan İran topraklarında Farslardan sonra en fazla nüfusa sahip olan topluluk Azerbaycan Türkleridir. Daha sonra İran halkları olarak Türkmenler, Kaşkaylar, Beluçlar, Avşarlar, Kaçarlar, Karapapaklar, Araplar, Kürtler, Halaçlar ve Şahsevenler bulunmaktadır.

Azerbaycan	Tebriz, Urumiye, Erdebil, Merağa, Hoy, Merend, Zencan, Kazvin, Salmas, Hemedan
Fars bölgesi	Tahran, İsfahan, Meşhed, Kum, Kirman, Kaşan
Lorestan	Şehr-i Kord, Horramabad, Dezful, Jazerun, Burucerd
Kürdistan	Senendec, Mahabad, Kirmanşah
Beluçistan	Zahedan, İranşehr, Çahbahar
Türkmenistan	Gorgan, Bender-i Türkmen
Arabistan	Ahvaz, Abadan, Horramşahr, Behbahan
Horasan	Feriman, Meşhed, Esferayen, Sebzevar, Neyşabur, Bocnurd
Kaşkayistan (Vilayet-i Kaşkayî)	Şiraz, Firuzabad, İsfahan, Lar, Mervdeşt, Abade, Şehreza, Sepidan, Buşehr, Gir, Kazirin
Halaçistan	Sava, Erak, Veramin

Tablo 4: İran Etnik Bölgeleri (Ataizi&Doulatabadi, 2015, s.602)

İran topraklarında Azerbaycan Türklerinde sonra en çok nüfusa sahip olan Türk toplumu **Türkmenler'dir**. Türkmenistan ile sınır bölgelerde yaşamaktadırlar. Sünni mezhebine inanırlar. Güney Azerbaycan Türkleri ile her zaman dayanışma içinde olmuşlardır (Kobotarian, t.y, s.7).

Asırlardır yaşadıkları İran topraklarında 20 Mayıs 1924 tarihinde Türkmen Cumhuriyeti'ni ilan etmişlerdir. Cumhuriyetin başına Osman Ahund getirilmiş ve Aksakal Meclisi açılmıştır. Bu dönemde İngilizlerin yardımıyla tahta çıkmaya çalışan Rıza Han'a Türkmen Ayaklanmasını bastırma görevi verilmiştir. 1925 yılında çatışmalar başlamış, Türkmenler geri çekilmemiştir. İran hükümeti bu kez Türkmen liderleri idam etmiş yine de bir geri çekiliş ile karşılaşmamıştır. 1925 yılının Ekim ayında İran birlikleri Türkmen direnişini sert bir şekilde durdurmuş, Rıza Han İran tahtına gelmiştir (Yılmaz, 2006, s.207). Rıza Şahın gelişi ile İran topraklarında yaşayış Türkmenler için de Azerbaycan Türkleri için de ve diğer tüm Türk toplulukları için de hiç kolay olmamıştır. Rıza Şah Fars Milliyetçisidir ve Ari ırk savını dikkate alan bir yönetim anlayışı benimsemiştir.

İslam Devrimi döneminde ise Günbed Olayı sebebiyle iktidarla araları bozulmuş ve ülkede genel hak ve özgürlüklerden dışlanmışlardır. İslam Devrimi ile devlet mezhebi Şia ilan edilmiş ve Türkmenler ayaklanmışlardır. Kanlı bir şekilde bastırılan ayaklanma sonrası 1997 yılında Hatemi'nin gelişine kadar zor günler yaşamışlardır. Hatemi'nin "**İran tüm İranlılarıdır**" söylemi ile huzura ermişler ta ki 2005 yılında Mahmud Ahmedinejad'ın gelişine kadar. Ahmedinejad döneminde Türkmenlerle ilişkiler yeniden gerilmiştir (Saraçlı, t.y , s.177).

Türkmenlerin %55'i aşiretler halinde bir kısmı göçebe bir kısmı yarı-göçebe az bir kısmı ise yerleşik düzende yaşamaktadırlar. Türkiye Türkçesine ve Azerbaycan Türkçesine yakın dil kullanırlar (Taş, 2014, s.93).

Kaşkaylar, Hülagu Han zamanında Kaşgar'dan İran'a gelmişlerdir. İran'ın İsfahan, Fars, Köhlükiye, Boyurahmet, Buşehir, Huzistan bölgelerinde göçebe olarak yaşarlar. Türkmenler gibi onlarda Rıza Şaha karşı ayaklanmalar gerçekleştirmişlerdir. 1943 yılında Türk Büyükelçisi sayesinde kendilerine müdahaleden kurtulmuşlar fakat 1967 yılında Muhammed Rıza Şah tarafından katliam yaşamışlardır. Muhammed Rıza Şahın baskıcı politikalarına dayanamayan Kaşkaylar ayaklanmışlardır. Bu ayaklanma

Muhammed Rıza Şah hükümetinin verdiği sözlerle son bulmuştur. Fakat Şah hükümeti sözünde durmamış onları da zorunlu göçe tabii tutmuş, silahsızlandırmış ve birçoğunu öldürmüştür. Hükümet ile aralarında başlayan savaş 3 yıl kadar sürmüştür. İslam Devrimi sürecinde de Kaşkay Türklerinden Hosru Han mecliste yer almış ve Türk hakları ile ilgili konuşmalar yapmıştır. Bunun üzerine 1970'li yıllarda Kaşkay Türkleri hükümete karşı ayaklanmış ayaklanma 2 yıl sürmüştür. İki yılın sonunda hükümet güçleri ayaklanmayı bastırmışlardır. İran tarihine bakıldığında tüm hükümdarlar Kaşkay Türkleri ile zaman zaman savaşmışlardır. Kaşkay Türkleri, Kaşkay Türkçesi konuşurlar, dinleri İslam mezhepleri Şii'dir. İran'ın göçebe hayat yaşayan en kalabalık nüfuslu etnik grubudur (Kalafat, 2005, s.32-33).

Avşarlar, Moğol hareketi ile İran topraklarına yerleşmiş olan Türklerdir. Avşar boylarına mensup Nadir Şahın 1735 yılında Safevilere son verip kendisinin tahta geçmesiyle İran tarihinde Avşarlar önemli yer tutmaktadır. Diğer Türk toplumlarıyla beraber hareket etmişlerdir. Göçebe bir hayat sürmektedirler. Göçebe hayat sürmelerinden dolayı İran topraklarındaki nüfuslarıyla ilgili net bir bilgi yoktur. Özellikle Urmiye gölünün kuzey-batısında, Hamedan, Kirmanşah, Kirman illerinde yaşamaktadırlar (Özşahin, 2007, s.26).

Kaçarlar, 1794 yılından 1925 yılına kadar İran hâkimiyetinde kalmış Türk boyudur. Günümüzde genel itibariyle Mazendaran ilinde, Hezar-Cebir ve Gürhahm Sovar-Şaku bölgelerinde yarı-göçebe hayat yaşamaktadırlar (Özşahin, 2007, s.27).

Karapapaklar, 1810 yılı sonrasında İran'a göç etmişlerdir, Sulduz ve çevresine yerleşmişlerdir. Aşiret şeklinde hayat sürdürürler, aşiretin kurucusu Mehdi Han Borçalı'dur. Ekonomik ve kültürel açıdan yaşadıkları çevre ile uyumludurlar. Dilleri Azerbaycan Türkçesi'dir. İslam dininin Şii mezhebine mensuplardır (Kayğusuz, 2009, s.50).

Halaçlar, İran topraklarındaki en eski Türk boylarından biri Halaç Türkleridir. Tahran başta olmak üzere Kum, Irak illerinde yaşamakta; bir kısmı ise İran'ın güneyinde Fars bölgelerinde Kaşkay Türkleri ile beraber yaşamaktadırlar. Bir kısım halk Azerbaycan Türkçesi konuşurken bir kısım ise Farsça konuşmaktadır (Laçiner, 2017, s.3).

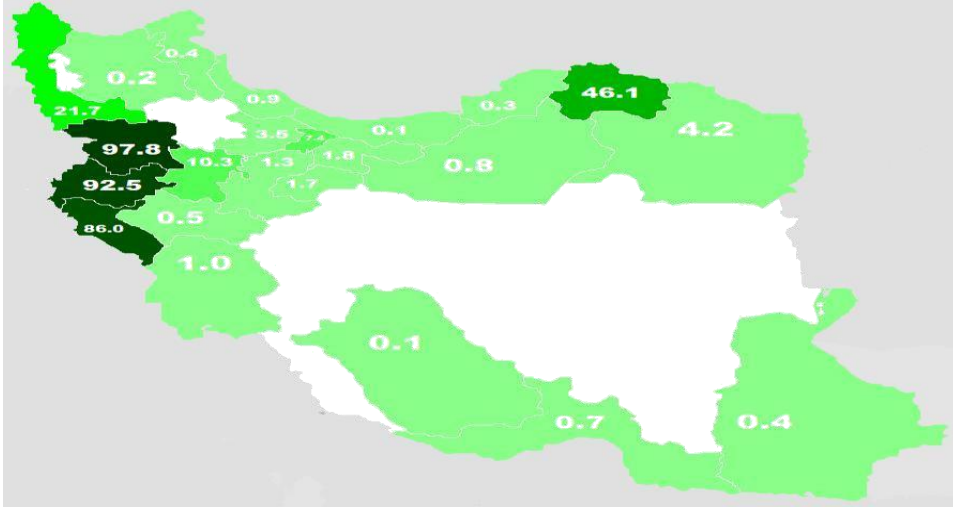
Şahsevenler, İran tahtının koruyucusu olarak bilinen Türk boylarındandır. İran Azerbaycanının kuzey-doğusunda yaşarlar. Savalan dağ etekleri, Karasu Irmağı çevresi yerleşim yerleridir. Göçebe hayat yaşamaktadırlar. Azerbaycan Türkçesi ile konuşmaktadırlar (Kaya, 2009, s.141).

Bu Türk topluluklarının haricinde İran topraklarında Baharlau, Eynallulu, Karadağlı, Kıpçak, Kengerli, Bayatlar, Karayili, Karaçorlu Türkleri yaşamaktadır.

2.2. DİĞER TOPLULUKLAR

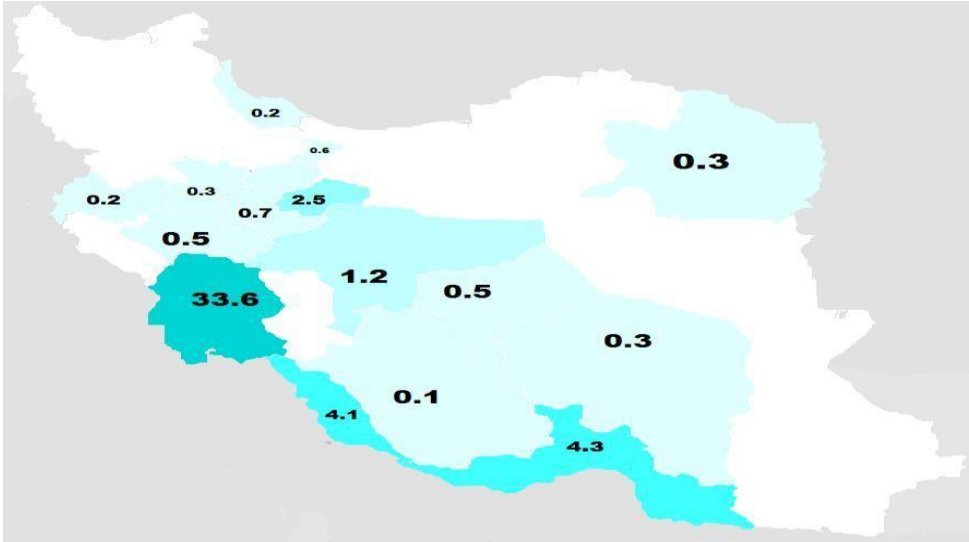
Kürtler, ülkenin batısında Kürdistan eyaleti ve Azerbaycan eyaletinin bir bölümünde ikamet etmektedirler. Kürtlerin İranlı kavimler ve Hint-Avrupa soyundan olup dört bin sene önce Kürdistan bölgesine yerleştikleri varsayılmaktadır. Coğrafi konumları gereği değişime kapalı bir topluluktur. Farklı devletler içerisinde yaşamını sürdürenler gibi İran içinde yaşayan kürtler de bağımsızlık istemektedirler. Kürtlerin yaşadığı coğrafya çevresini kuzeyde Azerbaycan ve Türkiye Türkleri, doğuda Farslar, güneyde Araplar ile kaplı olsa bu toplum değişim ve gelişime kapalı bir haldedir. Az da olsa Farslar ile ortaklık kurmaktadırlar. İlk bağımsızlık ve Büyük Kürdistan kurma düşüncesi 1880 yılında İran-Osmanlı savaşı sırasında Şeyh Ubeydullah tarafından ortaya atılsa da başarılı olamamıştır (Hafeziniya, 2017, s.123).

Birinci Dünya Savaşı yıllarında yine bir bağımsızlık hareketi ile kendilerini göstermişlerdir; Simko Ağa ayaklanması yaşanmıştır. Önce Azerbaycan topraklarına saldırmışlar savaştan sonra ise kürdistanı kurmayı hedeflemişlerdir. Fakat Rıza Şahın merkezi hükümeti kısa sürede bu ayaklanmayı yok etmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonlarında ise Mahabad Cumhuriyeti olarak Sovyetlerin desteği ile ortaya çıkmışlardır. Cumhuriyetin başına Gazi Muhammed vardır. Sovyetlerin geri çekilmesi ile cumhuriyet yok olmuş; Gazi Muhammed merkezi güçler tarafından asılmıştır. İslam Cumhuriyetinin ilan yıllarında da ülke içi karışıklıklarda kürtler kendilerini göstermişlerdir (Hafeziniya, 2017, s.124).



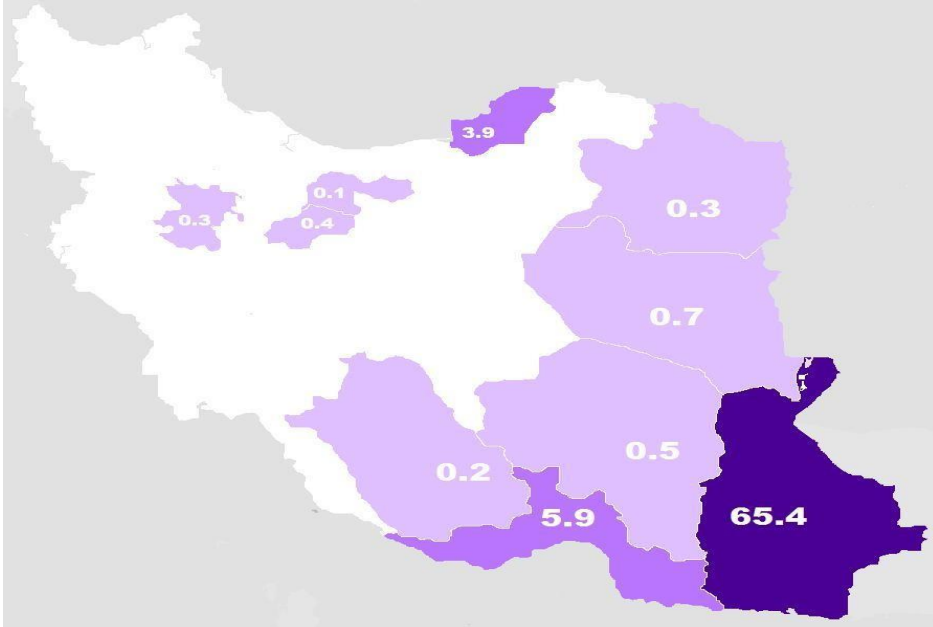
Şekil 4: İran Nüfus Haritasında Kürtlerin Yaşadığı Bölgeler (<http://pltc.sbu.ac.ir>)
(Erişim Tarihi: 15.01.2019)

Araplar, Huzistan eyaletinin merkezinde ve güneybatısında yaşarlar. İran halkına ve merkezi hükümetine bağlılık bilinciyle hareket ederler. Dönem dönem içlerinde merkeze karşı isyan hareketleri oluşsa da halk desteklememiş ve hareketler hemen bastırılmıştır. En kuvvetli bağımsızlık hareketi Irak destekli İslam Cumhuriyeti ilan yıllarında yaşanmıştır bu hareket de merkezi güçler tarafından bastırılmıştır (Hafeziniya, 2017, s.128).



Şekil 5: Şekil 4: İran Nüfus Haritasında Arapların Yaşadığı Bölgeler
(<http://pltc.sbu.ac.ir>) (Erişim Tarihi: 15.01.2019)

İran'ın güneydoğusunda **Beluçlar** yaşamaktadır. Yerleşim yerleri dolayısıyla Afganistan ve Pakistan'daki Beluçlar ile coğrafi bütünlüğe sahiptirler. Mezhep bakımından Sünni'lerdir. Bu nedenle ve coğrafi uzaklık nedeniyle İran'ın merkezi ile farklılıklar gösterirler. Dil olarak Beluçça konuşurlar. Pakistan'a olan coğrafi bağımlılık sebebiyle Soğuk Savaş döneminde Özgür Belucistan fikri ortaya atılmıştır. Daha öncesinde ise 1906-1928 yılları arasında Dost Muhammed Han isyanı önemlidir. İngiltere'nin önemli ölçüde desteğini alan bir harekettir. Merkezi devlet güçlenene kadar başarıya ulaşsa da daha sonra yok edilmiştir. İslam Cumhuriyeti döneminde de hareketlenmeler yaşanmış fakat halk desteği bulmadığı için güçlenememiştir (Hafeziniya, 2017, s.129-131).



Şekil 6: İran Nüfus Haritasında Beluçların Yaşadığı Bölgeler (<http://pltc.sbu.ac.ir>)

(Erişim Tarihi: 15.01.2019)

3.TÜRKLERİN İRAN COĞRAFYASINA YERLEŞMESİ

Azerbaycan coğrafyasına Utiler, Kassiler, Alanlar, Gutiler, Lullubiler, Urartu gibi medeniyetler yerleşmişlerdir. Guti ve Lullubiler Manna Devletini kurmuşlardır. Daha sonra Manna Devleti'nden sonra Med Devleti kurulmuştur. M.Ö. VI yüzyılda Med Hükümdarının ihaneti ile yönetim Akamenişlere geçmiştir. Akamenişler döneminde yerli ahali zor günler geçirmişlerdir. M.Ö. 331 yılında İskender'in

Akamenişleri yok etmesi ile Fars hâkimiyeti son bulmuştur. Türkler tekrar eski önemlerine kavuşmuşlardır. İskender'den sonra gelen Selukiler döneminde Helenizm hâkim olsa da toplum kendi değerlerine sahip çıkmış ve onları korumuştur. M.Ö.250 yılında Part/Eşkaniler devri başlar. Türk asıllıdırlar ve 477 yıl İran'ı yönetirler. Herhangi bir dini resmi din ilan etmezler. Hoşgörü yönetimi sağlarlar (Rahimi, 2010, s.20-22).

224-651 yılları Sasani İmparatorluğu yıllarıdır. İmparatorluğun sınırları bugünkü İran, Irak, Azerbaycan, Ermenistan, Afganistan, Türkiye'nin doğu bölgesi, Suriye'nin bir kısmı, Pakistan, Kafkaslar, Orta Asya ve Arabistan'ın bir kısmını kapsamıştır (Ağasioğlu, 2014, s.340).

Sasaniler döneminde Farslar ön plana çıkmış kendilerini ari ırk olarak nitelendirmişlerdir. 11.yy'a kadar Arap İslam orduları İran topraklarında görülmüş, Emevi ve Abbasi yönetimleri yaşanmıştır. 11.yy itibariyle Selçuklular sayesinde İran toprakları tekrar Türkleşmiştir ve Pehleviler Dönemine kadar Türkler yönetimde söz sahibi olmuşlardır. 1029 yılında Selçuklu dönemi başlar. (Rahimi, 2010, s.77).

Selçuklu hâkimiyet yılları sonrasında küçük beyliklerle yönetim devam etmiştir; İldenizliler, Salgurlular, Yezd Atabeğliği, Büyük Loristan Atabeğliği, Küçük Loristan Atabeğliği, Harzemşahlar, Gurlular. Hülagu Han ile beraber artık İran'da İlhanlılar hâkimiyeti başlar. İlhanlılar dönemin de İran toprakları büyük Türk göçleri alır. (Ağasioğlu, 2014, s.343).

15. yy itibariyle Karakoyunlu ve Akkoyunlu imparatorlukları görülür. Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah Akkoyunlu imparatorluğunun topraklarını genişletmesi üzerine Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a savaş açar ve kaybeder. Akkoyunlu İmparatorluğu dönemi İran toprakları kültür, sanat açısından önemli ölçüde gelişir. 1501 yılından Şah İsmail'in Safevi Devleti'ni kurması ile yeni bir dönem başlar. Şah İsmail Şeyh Safiyüddin'in torunu Haydar ile Uzun Hasan'ın kızı Halime Begüm evliliğinden dünyaya gelmiştir. 1502 yılında Tebriz'in alınmasından sonra kendisini Azerbaycan Şahı ilan eden Şah İsmail, Sasani Devleti üzerinde hak iddia ederek İran içlerine doğru ilerlemeye başlamıştır. 1503 yılında Hamedan, 1504'de

Şiraz ve Kirman, 1507'de Necef ve Kerbela, 1508'de Van, 1509'da Bağdat, 1510'da Horasan ve Herat şehirlerini hâkimiyeti altına almıştır(Efendiyev,2007, s.67).

Şah İsmail'in hızla topraklarını genişlettiği dönemde Osmanlı Devleti'nin başına Yavuz Sultan Selim gelmiştir. Sultan Selimin bir kardeşi Murad'ın öldürülmesinin üzerine diğer kardeşi Ahmed'in iki oğlu Şah İsmail'e sığınır. Şah İsmail, Sultan Selim istemesine rağmen onları geri vermemiş ve mezhep dolayısıyla da gerilen ilişkiler savaşa dönüşmüştür. İki Türk hakanı Çaldıran Savaşı'nda karşı karşıya gelmişlerdir. Şah İsmail savaşı kaybetmiştir, Yavuz Sultan Selim Tebriz'e kadar İran topraklarını işgal etmiştir. Savaşı kaybetmesinin ardından Şah İsmail ününü de kaybetmiştir ve 1524 tarihinde vefat etmiştir (Ağaoğlu, 2009, s.18).

Şah İsmail'den sonra yerine oğlu I.Tahmasp geçmiştir. Tahmasp da toprakları Bağdat yönünde genişletmiştir, 1527 yılında Özbekleri Horasan'dan çıkartmıştır, Osmanlı yönetimindeki Gürcistan'ı işgal etmiştir. Osmanlı Devleti ile 1555'te imzalanan Amasya Barış Antlaşması ile Osmanlı Safevi Devleti'nin varlığını tanımıştır (Ağaoğlu, 2009, s.25). Tahmasp veliahdı konusunda kendisi yaşarken herhangi bir sorun olmamış fakat ağır hastalandığı zaman oğlu İsmail ile büyük oğlu Haydar Mirza arasında sorunlar yaşanmıştır (Efendiyev, 2007, s.139).

Yerine II.İsmail geçmiştir. II.İsmail Şii-Sünni yakınlaşmasını sağlamak için çalışmıştır. Çünkü Safeviler Devleti'nin kurulduğu yıldan itibaren İran'da sistematik olarak Şiileştirme çalışmaları artmıştır (Gündoğan, 2011, s.94). İki yıl tahtta kaldıktan sonra zehirlenerek öldürülmüştür. Yerine kardeşi Muhammed Hüdabende getirilmiştir. Muhammed Hüdabende görme engellidir. Bu sebeple karısı Melike Begüm devlet yönetiminde daha fazla söz sahibi olmuştur ve sonunda öldürülmüştür. Muhammed Hüdabende yönetiminde İran kısmen zayıflamış işgallere uğramıştır. Hüdabende'nin yerine oğlu Hasan Mirza 1580 tarihinde tahta geçmiştir. O da Osmanlı Devleti ile anlaşma yapacağı sıra 1586 tarihinde öldürülmüştür (Efendiyev, 2007, s.336).

1587 yılında ise iktidara Şah Abbas geçmiştir. Şah Abbas'ın geldiğinde ülke yeterince kötü durumdadır. Şah, Osmanlı Devleti ile 1590 yılında Ferhat Paşa Barış Antlaşması imzalanmış ve Tebriz, Ermeniye, Batı Azerbaycan, Kars, Gence, Şeki, Şirvan, Gürcistan, Karabağ, Luristan Osmanlıya bırakılmıştır. Özbekler ise Herat ve Meşhed'i işgal etmiştir. Ülkenin durumunu düzeltmeye başlayan Şah Abbas ilk olarak

Özbekleri ülkeden uzaklaştırmıştır. Daha sonra Osmanlı baskıları sebebiyle başkenti İsfahan'a taşımıştır (Taflıoğlu, 2012, s.108).

Şah Abbas'ın devletin başına gelmesiyle Türkleri zor günler beklemektedir. Kendisi Fars milliyetçiliği yapmaktadır. Türk boylarının gücünü azaltır, devlet yetkilisi olan Türkleri görevden almış, orduyu da Türk olmayan halktan oluşturmuştur. Kendisi ne başkaldıran Türk beylerini katletmiştir. Türklere karşı bu tutumu Safevi Devleti'nde Türklerin saray hâkimiyetinin sonunu hazırlamıştır. Bu dönemde Şah Abbas Avrupalı devletlerle yakın ilişki kurmuştur. 1629 yılında Şah Abbas vefat etmiş, yerine oğlu Safi Mirza geçmiştir. Mirza döneminde ülke dış güçlerin oyunlarına alet olmuştur. Aynı zamanda Türk halka uygulanan baskı sonucu Osmanlı ile de yakın ilişkiler kurulamamıştır. Hatta barış antlaşmaları son bulmuştur. Van'ı topraklarına katmak isteyen Mirza ağır yenilgi ile karşılaşmış ve Orta Irak'ı da kaybetmiştir (Efendiyev, 2007, s.28-30).

Safi Mirza'nın yerine II.Abbas geçmiştir ve onun döneminde de ülke karışıklık içindedir. İç çekişmeler, Osmanlı ile süren anlaşmazlık, dış güçlerin müdahaleleri devam etmektedir. Yönetimde etkisi olmayınca yerine oğlu Süleyman gelmiş ve onun da ülkedeki karışıklıklar karşısında etkisi olmamıştır. Şah Süleyman'ın vefatından sonra yerine oğlu I.Hüseyin geçmiştir. Şah Hüseyin ülke yönetimi ile ilgilenmez yönetimi din adamlarına bırakırken kendisi kişisel harcamalarına yoğunlaşmıştır. Bu dönemde Afgan kabileler ayaklanmıştır ve İsfahan'a kadar kuşatmışlardır; Şah Hüseyin'i tahttan indirmişlerdir. Fakat yönetime el koymamışlardır. Şah Hüseyin'in yerine II.Tahmasp geçmiştir. Onun hakimiyet yıllarında da karışıklıklar sürmüştür (Efendiyev, 2007, s.32).Şah II.Tahmasp'ın güçlü ordu komutanı Nadir Şah sayesinde ülke toparlanmaya başlamıştır; Afganlar İsfahan'dan kovulmuştur, Osmanlıya ve Ruslara verilen topraklar alınmaya başlanmıştır. Daha sonra Nadir Şah II.Tahmasp'ı tahttan indirmiştir. Yerine henüz beşikte olan Abbas Mirza'yı III.Abbas adıyla tahta oturtmuştur. Kendisi de III.Abbas yerine yönetimi ele almıştır. 26 Şubat 1736 yılında ise kendisini Şah ilan etmiştir. Böylece Safevi Devleti son bulmuştur (Mehmetov, 2009,s.433).

Avşar soyundan gelen Nadir Şahın yönetimi ele almasıyla Türkler rahat bir nefes almıştır. Ayrıca Nadir Şah Şii-Sünni ayrımını ortadan kaldırmaya çalışarak Türk

birliğini sağlamaya çalışmıştır. Safeviler döneminde ülkeyi işgale başlayan Ruslar Nadir Şah döneminde sıkıntı yaşarlar (Kimya, 2018, s.53).

21 Haziran 1747 tarihinde Kaçar ve Avşar beyleri tarafından yapılan bir saray darbesi sonucu Nadir Şah öldürülmüştür. Nadir Şahtan sonra İran Türklüğü onlarca hanlığa bölünmüştür ve Ruslar ülke içişlerine daha fazla müdahale etmeye başlamışlardır. Zend aşiretinden Kerim Han bu dönemde Orta İran'a hükmetmiştir. Sonraları gücünü arttırarak tüm İran coğrafyasında yönetimi ele almıştır. Kerim Han İngiltere'nin ülkedeki hedeflerini tahmin ederek dış güçler ile ilişkisini sınırlı tutmuştur. Zendler uzun yıllar sonra İran coğrafyasına hükmeden Türk olmayan topluluktur. Kaçarlar döneminde giderek artacak olan dış güçlere verilen imtiyazlar Kerim Han Zend döneminde başlamıştır. Bir dış güç baskısından kurtulurken diğer dış güçlere çeşitli imtiyazlar vermiştir. 2 Mart 1779 tarihinde ölümü üzerine ülkede yine karışıklıklar ortaya çıkmıştır ve Ağa Muhammed Han Kaçar 1779 tarihinde Esterabad'da hükümdarlığını ilan etmiştir (Karadeniz, 2006, s.68).

Muhammed Han Kaçar Zendleri ortadan kaldırarak tüm İran coğrafyasına hâkim olmuştur. Muhammed Han Kaçar da ülkedeki Türk unsurlara önem vermiştir. Kaçar Hanlığı dönemi Türklerin önemini Mehmet Emin Resulzade'nin sözleriyle Gökdağ ve Heyet şu şekilde dile getirmiştir: **“İran Türklerinin ne Rusya'da olduğu gibi mahkûm, ne de Türkiye'de olduğu gibi hâkim bir millet olmadıklarını ve Farslarla hukukta eşit vatandaş hâlinde olup aynı haklara, aynı imtiyazlara sahip olduklarını belirtiyor. Resulzade'ye göre İran hükümdarlarının Türk olması Türklere özel bir ayrıcalık bahşetmediği gibi, Fars milletinin tazyikine de sebep olmamıştır”** (Gökdağ ve Heyet, 2013, s.52). Ruslar onun döneminde İran toprakların da hak iddia etmişlerdir; Hazar Denizi kıyısında üs talep etmişlerdir fakat Muhammed Han Kaçar tüm taleplere karşı koymuş ve Rus güçlere karşı savaşmıştır. Hâkimiyeti İran'da olan Gürcistan topraklarına giren Rus güçleri buradan uzaklaştırmıştır. Bakü'ye Rusların girişi ile yönünü Kafkasya'ya dönen Muhammed Han Kaçar Rusların geri çekilmesi ile Şuşa'yı almış ve oradan dönerken öldürülmüştür. Yerine yeğeni Feth Ali Şah geçmiştir (Çay, 2009, s.2).

Feth Ali Şah dönemi ve sonrasında da Rus işgalleri yoğun olarak devam etmiştir. Feth Ali Şah'ın yönetimi çeşitli kaynaklarda güçsüz bir yönetim olarak adlandırılmaktadır. İngiltere'den maddi taleplerde bulunarak Rusya'nın dikkatini

üzerine çekmiştir. Bu dönemde İngiltere İran'a sömürgelerine giden yol olarak gördüğünden ve Rusya ile Yakın Doğu'yu kontrol altında tuttuğundan önem vermektedir. Fransa ise İngiltere'nin sömürgelerine giden yola darbe vurmak için İran üzerine yoğunlaşmış, İran'ı kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Rusya zaten sıcak denizlere inme politikası sebebiyle İran'ı rahat bırakmamıştır. Feth Ali Şah Fransa'nın ilgisi ile İngiltere ortaklığını sağlamışsa da Rusya'nın daha önceden işgal ettiği toprakları geri alacağına inanmıştır. Fakat daha sonra Rusya ile savaştığında iki devletin kendisini desteklememesi ile hata ettiğini fark etmiştir. Fransa ise İran topraklarında İngiltere'ye karşı Rusya ile anlaşma sağlamaktadır (Karadeniz, 2006, s.85).

Bu dönemde iki önemli anlaşma imzalanır: 1813 Gülistan Anlaşması ve 1828 Türkmençay Anlaşması.

12 Ekim 1813 Gülistan Anlaşması ile Azerbaycan toprakları ikiye bölünmüştür. Aras Nehrinin kuzeyi Nahçıvan ve Erivan şehirleri haricinde tüm şehirler Rusya'ya nehrin güneyi ise İran'a bırakılmıştır. Fakat hem İran tarafı hem Rus tarafı anlaşmaya çok bağlı kalmamış, İran güçleri Erivan ve Nahçıvan'ı geri almak için saldırıya geçmişlerdir. Rus güçler karşılık vermiş fakat 1825 yılında Çar I.Aleksandr'ın ölümü ile 1826 yılında İran güçleri Ruslara verilen toprakları geri almıştır. Rusların tekrar saldırıları ile ise Azerbaycan toprakları ikinci defa bölünmüştür (Mustafayev, 2015, s.78). (Gülistan Antlaşması'nın orijinal metin fotoğrafı ekler kısmında verilmiştir.)

10 Şubat 1828 tarihinde ise Türkmençay Antlaşması imzalanmış ve Azerbaycan arazisi bugünkü haliyle ikiye bölünmüştür. 29 Temmuz 1828 tarihinde ise hazırlanan protokol Rusya'yı temsilen Paskeviç ve Griboyedov, İran'ı temsilen Mir Cafer tarafından onaylanmıştır (Akifoğlu, 2017, s.778). (Türkmençay Antlaşması'nın orijinal metin fotoğrafı ekler kısmında verilmiştir.)

Türkmençay Antlaşması'nın maddeleri:

1. ve 2. maddesinde bu antlaşmanın; ebedi barış, dostluk ve işbirliği antlaşması olması kabul edilmiştir.

3. maddesine göre; İran, 6 ay içerisinde Erivan ve Nahçıvan Hanlıkları'nı Rusya'ya bırakmıştır.

4. maddede, İran ve Rusya arasındaki sınır tespiti yapılırken;
5. maddede, tespit edilen sınırların kuzeyinde kalan, Kafkas sıra dağları ve Hazar Denizi arasında bulunan bütün toprak ve adaların, bu topraklarda yaşayan halkların Rusya İmparatorluğu'na ait olduğu kabul edilmiştir.
6. maddede İran, Rusya'ya tazminat ödemeyi kabul etmiştir.
7. maddede Rusya, İran Veliahdı Abbas Mirza'yı önce veliaht, tahta çıkmasından sonra da hükümdar olarak tanıyacaktı.
8. maddeye göre, Hazar'da her iki devletin de ticaret gemileri yüzebilecek, fakat yalnızca Rusya'nın savaş gemileri bulunabilecektir.
9. madde de karşılıklı elçilerin kabulü ve ağırlanması yer alırken;
10. maddede karşılıklı ticaretin geliştirilmesi ve ticaret ataşeliklerinin kurulması karar altına alınmıştır.
11. maddede, 'savaştan önce yarım kalan işler adaletle halledilecek ve daha önceden var olan alacaklar ilgili hükümet tarafından ödenecek' hükmü yer almıştır.
12. maddeye göre, taşınmaz malları bulunanlar üç yıl süre zarfında bunları değiştirmeli ya da satmalıdır. Sadece, Revan eski Serdarı Hüseyin Han ile kardeşi Hasan Han ve Nahçıvan eski Hâkimi Kerim Han bu haktan mahrum edilmiştir.
13. maddeye göre, her iki taraftan da esir düşenlerin tamamı dört ay içerisinde serbest bırakılacaktır.
14. madde ise, her iki devlete sığınanlarla ilgilidir. Rusya'nın tasvip etmediği kişilerin İran tarafından, belli bölgelere (Karabağ ve Nahçıvan) yerleşmesine izin verilmeyecektir.
15. maddeye göre, Güney Azerbaycan'da yerleşen ahalinin istedikleri takdirde Rusya'ya göçebilecekleri ve bunlara müsait imkânlar yaratılacağı ifade edilmiştir.
16. maddede ise, bu antlaşmanın Rusya İmparatoru ve İran Şahı tarafından imzalanması ve bir an önce her yere duyurulması karar altına alınmıştır (Yeşilot, 2008, s.190-191).

Türkmençay Anlaşması Azerbaycan Türklerinin kaderini belirlese de anlaşma imzalanırken Azerbaycan Türklerinin hiçbir müdahalesi olmamıştır. Türkmençay Antlaşması sonucunda Erivan ve Nahçıvan şehirlerini Ruslar Ermeni şehirleri olarak ilan etmişlerdir (Memmedli ve Memmedli, 2018, s.336).

Feth Ali Şah'tan sonra yerine oğlu Muhammed Mirza geçmiştir. Babası öldüğü sırada Tebriz valisidir. 1835'te Tahran'a giderek tahtı ele almıştır. İngiltere ve Rusya bu dönemde gizli anlaşmalar ile birbirlerini desteklemektedirler. İngiltere'nin amacı Rusya'nın tek başına Şah ile görüşmesini engellemek ve İran üzerinde Rus etkisini azaltmaktır. Rusya'nın amacı ise Kafkaslarda ve Türkistan'daki hareketlerinde İngiltere ile problem yaşamamaktır. Muhammed Şah bir yandan İngiltere ve Rusya ile uğraşırken diğer yandan ülke içi taht kavgalarıyla uğraşmış ve güçlü bir hükümet kuramamıştır. Dönem içerisinde genel olarak İngiltere ile mücadele edilmiştir. Çünkü Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları ile Rusya'ya verilen imtiyazların benzerlerini talep etmiştir.

1848 yılından sonra Kaçar Türkü Nasıreddin Şah yönetiminde bulunan İran toprakları 19. yy ortalarında ve sonlarında devamlı olarak Rus işgaline uğramıştır. Nasıreddin Şah bir taraftan ülke içi karışıklıklarla mücadele ederken diğer taraftan Rus işgallerine karşı koymaya çalışmıştır. Sürekli Avrupa ziyaretlerine çıkan Nasıreddin Şah ülke ekonomisini özellikle Rusya ve İngiltere'den borç olarak felakete itmiştir (Karacan, 2013, s.20).

Nasıreddin Şah iktidara geldiğinde ülke içinde ilk olarak Babiler İsyanıyla mücadele etmiştir. Bu isyanın başında Seyyid Ali Muhammed bulunur. Babilerin İslam anlayışı da oldukça farklıdır. Kadınların ve eşyaların herkese helal olduğu inancına sahiptirler. Horasan, Yezd, Mazendaran gibi İran'ın büyük şehirlerinde faaliyetlerini arttırmaya başlayınca hareketin öncüsü Seyyid Ali Muhammed Şiraz'da tutuklanmış ve İsfahan'a sürülmüştür. Nasıreddin Şah'ı da öldürmeye çalışan Babiler sadrazam Mirza Taki Han'a suikast planlamışlardır. Fakat Mirza Taki Han Babilerin bulunduğu şehirlere devlet görevlilerini göndererek Babileri teker teker ortadan kaldırmaya başlamıştır. Seyyid Ali Muhammed ise Tebriz'de asılmıştır. Seyyid Ali Muhammed'in ölümüyle geride kalan Babiler Mirza Yahya ve Mirza Hüseyin Ali Bahauallah etrafında ikiye bölünmüşlerdir. Kendi iç karışıklıkları sebebiyle de topluma zarar vermeleri

sonucu Nasıreddin Şah tarafından Babiler tamamıyla ortadan kaldırılmışlardır (Karadeniz, 2006, s.180).

Bir taraftan ülke içi sorunlarla mücadele eden Nasıreddin Şah'ın diğer taraftan Avrupa gezilerine devam etmiştir, 1873 yılında İngiltere, 1879 yılında Almanya, Avusturya, Türkiye, Paris'te olmuştur (Ağaoğlu, 2009, s.56). Bu gezileri sırasında ülkeyi son derece borçlandırmış, kısmen Avrupa da gördüğü bakanlık, haberleşme, ulaşım, eğitim gibi alanlardaki yenilikleri ülkesinde uygulamaya çalışmış fakat başarılı olamamıştır. 1870'li yılların başları İran için kıtlıkla geçmiştir. Kıtlık ortamı merkezi otoritenin elini güçlendirmiştir.

Nasıreddin Şah dönemi dış ilişkileri değerlendirecek olursak; Osmanlı ile sınır anlaşmazlıkları ve İran'ın 1847 tarihli Erzurum Anlaşması maddelerinin Kotur'un kendisinde kalması şartıyla kabul edileceğini bildirmesi üzerinde anlaşmazlıklar yaşanmış, Osmanlı-Rus Savaşları İran'ı yoğun şekilde etkilemiştir. İngiltere ile ilişkiler Nasıreddin Şah dönemi boyunca gergin seviyede kalmıştır. İran'ın Herat'ı işgal etmeyeceğine dair bir anlaşmanın Nasıreddin Şah'a zorla imzalatılması, İngiltere'nin ise Dost Muhammed Han'a Afganistan'ın tamamının yönetiminin verileceği sözünü vermesi Herat Bunalımını tekrar gündeme getirmiştir ve İran-İngiltere ilişkisi giderek gerilmiştir. Bu durumda İngiltere'nin İran'ı işgale başlaması Rusya ve Fransa'nın dikkatini İran üzerine çekmiştir. Fransa'nın arabuluculuğu ile 1857 yılında İran ile İngiltere arasında Paris Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile İran Afganistan'dan çekilmiştir, İngiltere ise İran'ı işgale başladığı bölgelerden askeri güçlerini geri çekmiştir. Rusya ile ilişkiler Meşrutiyet Dönemi'ne kadar iyi seviyede tutulmuştur. Bu durumda İran'ın İngiltere ile gerilen ilişkisinin rolü önemlidir. Rusya'ya demir yolu ve Telgraf hatlarının inşası gibi çeşitli imtiyazlar verilmiştir. Fransa ile ticari anlaşmaların imzalandığı ilişkilerin iyi olduğu dönem yaşanmıştır. Ayrıca Fransa İran'ın diğer devletlerle yaşadığı problemlerde arabulucu rolü oynamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

İRAN'DA İLK DEVRİMLER. MEŞRUTİYET* DEVRİMİ

1.İRAN MEŞRUTİYETİ

İran tarihine bakıldığında Safeviler sonrası oluşan boşluğu Şii ulemanın doldurmaya çalıştığı gözlemlenmektedir. Meşrutiyete kadar giden sürecin temel yapı taşları olarak Tütün İmtiyazı, Nasıreddin Şahın öldürülmesi, Belçikalı Joseph Nouz'un ve Ayn'ud Devle'nin etkisi, Tebriz Direnişi incelenmelidir. İran Meşrutiyetine giden sürecin temel yapı taşlarından olan Tütün İmtiyazı da Şii ulemanın kendisini iktidarda garantilediğinin göstergesidir.

Nasıreddin Şah Avrupa'ya yapmış olduğu bir gezi sırasında İngiliz Talbot Şirketine Tütün İmtiyazı vereceğini taahhüt etmiştir (Karacan, 2013, s.49). Asıl amacı devletin maddi kalkınmasını sağlamak olan Nasıreddin Şah'a halk kısa sürede verdiği imtiyazı geri adım attırmıştır. Verilen imtiyaz halkın, esnafın, tüccarın, sanayicilerin büyük oranda zararına olmuş ve hepsi ayaklanmıştır. İktidar imtiyazı kaldırmayacağını ifade edince ulema ile birleşen halk devlete karşı cihat edeceğini ilan etmiştir (Karadeniz, 2006, s.201). Tam da bu dönemde Mirza Hasan Şirazi'nin vermiş olduğu fetva Tütün ekimini ve ticaretini yasaklamış, İngiliz şirketi zor durumda bırakmıştır. Verilen fetvalar ile de galeyana gelen halk gösterilerden vazgeçmemiş, Saltanat sarayını kuşatmıştır. Saraydan açılan ateş ile yedi kişi yaşamını kaybetse de halk durmamıştır. Nasıreddin Şah bu kararlı hareketin karşısında vermiş olduğu Tütün İmtiyazını geri çekmek zorunda kalmıştır (Cleveland, 2008, s.126). İmtiyazı geri çeken Nasıreddin Şah parayı İngilizlerin İran'da kurmuş oldukları bankadan borç almıştır. Devlet kalkınmasını için adım atan Şah ülkeyi daha fazla borçlandırmıştır.

Halkın Nasıreddin Şaha olan düşmanlığı biraz da onun lüks yaşamından vazgeçmemesinden kaynaklanmaktadır. Hem iktidarının devamını sağlamak için sürekli dış güçlere başvurarak ülkeyi güçsüzleştirmektedir. Hem de ekonomik sıkıntılara rağmen ülke içinde lüks yaşamını sürdürmektedir. Saltanatın ellinci yılı

* Hükümdarlıkla yönetilen bir ülkede hükümdarın başkanlığı altında parlamento yönetimine dayanan yönetim biçimi.

kutlamaları için ziyafet verileceğini ilan ettiren Şah, ziyafete beş gün kala Abdüllazim Türbesini ziyaret için dışarıda bulunduğu sırada 1896 yılında Afgani'nin* tüccar bir müridi tarafından öldürülmüştür (Karacan, 2013, s.179).

Muzaferiddün Şah Nasıreddin Şahtan sonra tahta gelen isimdir. Başlarda ne kadar yenilikçi görünse de gücü ele aldıktan sonra Nasıreddin Şahtan farkının olmadığını göstermiştir. Başlarda İngiltere'den borç alsa da tamamıyla Rus etkisinde olan bir liderdir. Rusya'ya verdiği imtiyazlar karşısında ezilmeye başlayan Şah yine Rusların isteği ile Gümrüklerin başına Belçikalı Joseph Nous'u getirmiştir. Nous, İran Tüccarlarına ağır vergiler uygularken Rusya ile sürekli ekonomik mecburiyet tabanlı anlaşmalar imzalatmıştır. Tam da bu dönemde İngiltere'ye İran'ın geleceğini karıştıran bir imtiyaz daha verilmiştir. 1901 yılında Şah tarafından William Knox D'arcy tarafından yönetilen İngiliz sendikasına beş eyalet haricinde tüm İran'ın petrol arama ve üretme imtiyazı verilmiştir (Erol, 2007, s.20).

1905 yılı İran için oldukça kötü olaylar silsilesini de beraberinde getirmiştir. Tam da bu yıl Rusya'nın Japonya'ya karşı savaş kaybetmesi ve yaşanan Rus devrimi ülke içinde ticaret dengesini tamamıyla değiştirmiştir. İran biranda kendisini ekonomik kriz içerisinde bulmuştur ve bu kriz halk ayaklanmasını da tetiklemiştir. Protestolar ancak 1906 yılında Meşrutiyetin ilanı ile son bulmuştur. Nous'un ulema elbisesinde fotoğraflarının da bu dönemde halka yayılması ile halkın gösterileri tüm şehre yayılmıştır, derhal Nous'un görevden alınmasını ve kendilerinden alınan paraların iadesini talep etmişlerdir. Şah başlarda olaylara boyun eğmese de giderek şiddetlenen isyana karşı Avrupa dönüşü istenilenlerin verileceği sözünü vermiştir (Abrahamian, 1982, s.78-79).

Meşrutiyetin gerçekleşmesine sebep en önemli olay 1905 yılı Ekim ayında Tahran valisinin isyana öncülük ettikleri sebebiyle iki tüccarı falakaya yatırması ile gerçekleşmiştir. Bu olayın üzerine 26 Ekim 1905 tarihinde Seyyid Muhammed Tabatabai* ve Seyid Abdullah Behbehani* hükümete karşı protestolar zincirini başlatmışlardır. Protestoların ortak amacı Ayn'ud Devle'nin ve Nouz'un azli, Adalethane'nin kurulmasıdır. Şeyh Fazullah Nuri'ye de bu dönemde protestolara

* Cemaleddin Afgani 19.YY siyasi ve fikir insanlarındandır.

* Meşrutiyet Dönemi Lideri

* Meşrutiyet Dönemi Lideri

katılması teklif edilmişse de Fazullah Nuri hükümet tarafında kalmış protestoların ilerlemesi ile katılım göstermiştir. Falakaya yatırılan tüccarlar halk gözünde saygın kişilerdir. Halk bunu protesto etmek amacıyla Şah camiinde toplanmıştır. Din adamlarının da katıldığı protestocu grubu Şah taraftarları camiiden çıkarınca protesto sona ermemiş daha kalabalık bir şekilde protestocular Abdülazim türbesine sığınmış ve oturma eylemine başlamışlardır. Aralık ayından 12 Ocak 1906'ya kadar süren oturma eylemine Ayetullah Fazullah Nuri'nin oğlu da olmak üzere Cuma imamının talebeleri dâhil katılmıştır. Veliaht olan Muhammed Ali Mirza tarafından protestoculara yüklü para yardımında bulunmuştur (Karacan, 2013, s.171). Protestocuların talepleri gerçekleşmeden pes etmemeleri üzerine Ayn'ud Devle isteklerini kendisine yazılı bir şekilde iletmelerini Şah'a iletceğini söylemiştir. Protestocular temel isteklerinin bulunduğu metni Ayn'ud Devle'ye iletmiştir. Taleplerden bir tanesi olan kendisinin görevden azli isteğini Kirmani Ayn'ud Devle'nin metinden çıkardığını söylemektedir (Aktaran Karacan, 2013, s.111). Şahın protestocuların hiçbir talebini yerine getirmeyeceğini iletmesi üzerine protestolar artarak devam etmiştir.

Ulema bu kez Ayn'ud Devle'yi saf dışı bırakarak Osmanlı Büyükelçisi Şemsettin Bey aracılığıyla Şaha isteklerini ulaştırmaya çalışmışlardır. Bu kez Ayn'ud Devle ve Nous'un azli üzerinde çok durmayarak aslında ulema barış için bir adım atmıştır. Taleplerinden her şehirde Adaletthane'nin kurulması kabul edilmemiş fakat şeriatın uygulanması ve halk güvenliğinin sağlanması garanti edilmiştir. Bu şekilde 12 Ocak tarihinde protesto sona ermiştir (Soofizadeh, 2014, s.291).

Muzafferiddün Şah bu dönemde yeteri kadar güçsüz durumdadır. Protestocuların taleplerini de muhtemel bu yüzden kabul etmiştir fakat gerçekleştirilmemiştir. Ayn'ud Devle Şahın güçsüzlüğünden de faydalanarak kendi gücünü ön plana çıkartmaya çalışmıştır. 1906 yılında sokağa çıkma yasağı ilan etmiştir. Adalet talep eden kişileri zindanlara atmıştır. Halka bildirimler yayınlayan üç kişiyi sürgün etmek istemiştir. Bu üç kişi Edeb gazetesi müdürü Mecd'ul-İslam Kirmani, Mirza Ağa Tacir-i İsfahani ve Rüştiyenin eski müdürü Hacı Mirza Hasan Rüştiye'dir. Aynı zamanda kendisini yoğun olarak eleştiren Seyyid Cemal Vaiz'i sınır dışı etmeye çalışmıştır. Diğer önemli karşıt isim Şeyh Muhammed Vaiz'i ise ihraç etmek için tutuklatmıştır (Dilek, 2007, s.62). 1906 yılı Ayn'ud Devle'nin ülkeyi kasıp

* Genc-i Fünun Gazetesi yazarı, aydın.

kavurduğu yıl olarak geçmektedir. Behbehani kendi taraftarları olan halka Şeyh Muhammed Vaiz'i karakoldan kurtarma görevini vermiştir. Halk Şeyhi karakoldan kurtarmış fakat bu sırada bir medrese talebesi hayatını kaybetmiştir. Halkın ölen talebenin cesedini sokaklarda dolaştırması protestoların fitilini ateşlemiştir. 1906 yılının bu kadar sert geçmesine karşılık ulema şehri terk etme kararı almıştır. Tabatabai ve Behbehani yanlarında takipçileri ile beraber Kum kentine yürümüştür. Behbehani bu hareketle beraber İngiliz Büyükelçisine mektup yazarak yardım talep etmiştir. Tahran'da kalan protestocular ise İngiliz Büyükelçiliğine sığınmışlardır. Bu durum İngiltere'nin işine yaramış ülkedeki elini güçlendirmiştir. 1906 Temmuz-Ağustos aylarında yaklaşık 14.000 kişi İngiltere Büyükelçiliğinde oturma eylemi düzenlemiştir. Bu eylemin temel sebebi gösteriler sırasında öldürülen öğrenci ve Şahın iletilen hiçbir talebe yaklaşmamasıdır (Karacan, 2013, s.174).

Ulema Kum şehrinde tüccarlar ise İngiltere Büyükelçiliğinde protestoları sürdürürken Şah 15 Ağustos 1906 tarihinde tüm isteklere olumlu yanıt vermiştir. Büyükelçiliğe sığınan tüccar sınıf Şah'tan elçi aracılığı ile ulemanın Tahran'a döndürülmesini, Ayn'ud Devle'nin azlini, Meclisin kurulmasını, şehitlerin katillerinin cezalandırılmasını talep etmişlerdir. Güçsüz olan Muzefferiddün Şah Ayn'ud Devle'yi azletmiş yerine sevilen Mirza Nasrullah Müşiru'd Devle'yi atamıştır. Fakat Şaha güvenmeyen ulema şehre dönmemiştir. Şah ise kurulması istenen meclisi dâhil olmak üzere tüm istekleri kabul etmiştir. Elçiliğe sığınan protestocular yerlerinden ayrılmışlardır (Dilek, 2007, s.65).

Muzafferiddün Şah 1906 yılında Meşrutiyeti onaylayıp meclisi açtıktan bir süre sonra vefat etmiştir. Yerine Muhammed Ali Mirza Şah olmuştur ve tamamen meşrutiyet düşmanıdır. Anayasa metnini uzun süre onaylamamıştır. Bu sebeple Meşrutiyetçiler ve Şah arasındaki gerilim giderek artmıştır. Şahın meclis otoritesini sınırlandırması üzerine otomobile bomba konularak öldürülmek istenmiştir. Fakat Şah diğer araçta olduğu için herhangi bir zarar görmemiştir. Yazlığına çekilen şah Kazak Tabur komutanı Albay Liyakhoff'u Tahran'a askeri vali olarak atamış ve bir süre sonra Kazak Taburuna Meclisi bombalama görevi vermiştir. 23 Haziran 1908 yılında Meclis bombalanarak kapatılmıştır. 1908 yılına gelene değin ülke içinde iç savaş olmuştur (Bolat, 2016, s.336).

İç savaşın temel sebeplerinde birisi 1907 yılında imzalanan Rus-İngiliz anlaşmasıdır. Bu anlaşmanın oluşumunda temel sebep Rusya'nın 1904-1905 yılından Japonya'ya karşı ağır bir yenilgi alması ve gücünün sorgulanır duruma düşmesidir. Ayrıca Rusya'nın İran toprakları üzerindeki hâkimiyet alanını genişletme çabası İngiltere'yi tedirgin etmiştir. Uluslararası ortamda giderek yalnızlaşan Rusya İngiltere ile uzlaşma yolunu açmak zorunda kalmış ve İngiltere ise İran toprakları üzerinden olan Hindistan hedefi için anlaşma masasına oturmak durumunda kalmıştır. 31 Ağustos 1907 tarihinde Rus-İngiliz Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmaya bağlı olarak İran topraklarının Kuzeyi Ruslara Güneyi ise İngilizlere taksim edilmiştir. Arada kalan bölge ise Tarafsız Bölge ilan edilmiştir. Bu durumda Meşrutiyetçilerin işi daha da zorlaşmıştır. Hem Şaha karşı durmak zorunda kalmışlar hem de emperyalist güçlere fırsat vermemek zorunda kalmışlardır.

İç savaşın diğer başlıca sebepleri ise yeni meclisin vergi sistemi değiştirmeye çalışması ve liberallerin ani istekleri olmuştur. Bu girişimlerden rahatsız olan eski düzen taraftarları meşrutiyetten uzaklaşmışlardır. Bunu fırsat bilen Şah ise Meşrutiyetçilerin içlerine nifak tohumu ekmeye başlamıştır. Öncelikle başta Fazullah Nuri olmak üzere çeşitli Ulemaları kendi safına çekmiştir (Karacan, 2013, s.176). Şah Meşrutiyetçileri zor durumda bırakmak için Tebriz'i kuşatmıştır. Tebriz halkı bu kuşatma ile ekonomik açıdan zor durumda kalmıştır. Tebriz halkına destek için 19 Haziran 1907 günü Tahran'da Pazar kapatılmış ve gösteriler yapılmıştır (Abrahamian, 1982, s.103). Şahın bu hareketine karşılık Tebriz Encümeni Şah'a bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafta Muhammed Ali Şah'ın yeminini bozduğu ve azledildiğini bildirmiştir. Bu telgraf o kadar etkili olmuştur ki Kazvin, İsfahan, Yezd, Şiraz, Meşhed, Hoy, Urmiye gibi kentlerden de benzer telgraflar gelmiştir. Bu telgraflar Muhammed Ali Şah'ta büyük korku uyandırmıştır. Tehditlerden korkan Şah olayları sonlandırarak Meşrutiyet'e ve Kanun'ü Esasiye bağlılığını ilan etmiştir. Şahın bu geri adımı yalnızca 5 ay sürmüştür (Karacan, 2013, s.185).

İç savaş ve Emperyalist güçlerin ilerleyişi ile Şah cesaret bilerek meşrutiyete karşı tekrar hareketlenmiştir. Fakat her ne yaparsa Tebriz Direnişinin kolay kolay bastırılmayacağını anlamıştır. Tam da bu sırada Albay Liyakhoff emrindeki Kazak Tugayı meclise saldırmış meclis tatil edilmiştir. Meclisteki vekillerin çoğu kaçmış

önemli iki meşrutiyetçi Tabatabai ve Behbehani ev hapsinde tutulmaktadır (Abrahamian, 1982, s.127).

Şah tarafından gerçekleştirilen bu darbe iç savaşı daha da tırmandırmıştır. Kazak Tugayı Tahran'ı , Şahseven Kabilesi ise Tebriz'i kuşatmıştır. Meclis taraftarları üç kaynaktan beslenmekteydiler; İlki Fedailer ve Mücahitler idi. Tebriz gönüllülerinin başında Settar Han ve Bağır Han bulunuyordu. İkinci kaynak Muhammed Veli Sipahdar'ın Şah tarafından vazgeçip meşrutiyetçilere destek vermesidir. Üçüncü kaynak ise Bahtiyari Aşiretidir (Abrahamian, 1982, s.129).

1908 yılında meclisin kapanması ile Tebriz harici diğer şehirlerde meşrutiyet ortadan kalkmıştır. Settar Han ve Bağır Han'ın öncülüğünde Tebriz direnişi 11 ay sürmüştür. Şah dâhil yabancı güçler de bu kadar güçlü bir direniş beklememişlerdir. Şahın bir türlü Tebriz Direnişini bastıramaması üzerine Rus ve İngilizler endişeye kapılmışlardır. Tebriz Direnişi kazanırsa Tahran'ı da kuşatacak ve çıkarları ile ters düşecektir. Direniş sırasında aç ve zor durumda kalan Tebriz Halkına Ruslar gıda ulaştırma bahanesi ile kuşatmayı kaldırtmış ve fedailer ile görüşmeye başlamışlardır. İstekler bellidir yeniden Meşrutiyet ilanı, Tebriz kuşatmasının kaldırılması, genel af ilan edilmesi. Şah hiçbir isteğe olumlu yanıt vermemiştir. Bunun üzerine Rusların Tebriz'i işgali haberini alan direnişçiler emperyalist güçlere teslim olmak yerine Şaha "Şah baba, millet ise evlat gibidir. Baba ile çocuklar arasında kırgınlık meydana geldiğinde komşular müdahale etmemeli. Bütün isteklerimizden vazgeçip, sehri zat-ı şahanelerinize bırakıyoruz. Bize istediğiniz gibi davranabilirsiniz. Erzak yolunun açılması yönünde emir buyurun. Rus ordusunun Azerbaycan topraklarına girmesine gerekçe kalmasın" şeklinde seslenmişlerdir (Erol, 2007, s.48). Şah yine olumlu bir dönüş yapmamıştır. 29 Nisan 1909 tarihinde Rus ordusu erzak getirme bahanesi ile Güney Azerbaycan'a girmiştir. Tebriz halkı herhangi bir direniş göstermemiştir. Çünkü yeterince güçsüz durumdadır Rus ordusu karşısında. Direniş önderleri Settar Han ve Bağır Han direnişin son bulmasıyla Osmanlı konsolosluğuna sığınarak oturma eylemi başlatmışlardır. Tebriz Direnişi tüm ülkeyi etkilemiş ve diğer şehirlerde Şaha karşı direniş göstermeye başlamışlardır. Direnişçiler kısa sürede Gilan, İsfahan, Kazvin gibi önemli şehirleri ele geçirmişler ve Kazak Tugayını yenerek 13 Haziran 1909 yılında Tahran'a girmişlerdir. 16 Haziran 1909 tarihinde Muhammed Ali Şah'ın Şahlığına son verilerek yerine oğlu Ahmed Şah ilan edilmiştir.

İkinci Meclis 7 Kasım 1909 tarihinde açılmıştır. İngiltere ve Rusya Settar Han ve Bağır Hanı kendilerine hep tehdit olarak görmüşlerdir. Bu sebeple Tebriz'den uzaklaştırılmaları amacıyla İkinci Meclis tarafından Tahran'a davet edilmişlerdir ve bir daha Tebriz'e dönmek üzere Tahran'a gitmişlerdir. Settar Han ve Bağır Han Tahran'daki yandaşlarının silahsızlanması için karar almış ve silahlarını hükümete teslim etmişlerdir. Silahsızlanmalarını fırsat bilen bazı hükümet yanlıları onlara saldırmış ve Settar Han'ı bacağından yaralamışlardır. Settar Han bu olaydan 4 yıl sonra vefat etmiştir. Bağır Han ise hiç Tebriz'e dönememiş ve Şehr-i Şirin ile Kirmanşah şehirleri arasında bir köyde kürtler tarafından öldürülmüştür (Erol, 2007, s.35).

İkinci Meşrutiyet Meclisinin öncekinden farkı partilerden oluşmasıdır. Seyyid Hasan Takizade İran Demokrat Partisini kurmuştur. Behbehani İ'tidalciler Partisini kurmuştur. İki parti çatışmaları kısa sürede başlamış ve şiddetlenmiştir. Ülke yeniden karışıklık ortamına sürüklenmiştir. Bu sırada oluşan kötü ekonomiyi düzenlemesi için Amerikalı bir heyet görevlendirilmiştir. Ruslar ve İngilizler bu durumu hoş karşılamamışlardır. Rusya 29 Kasım 1911 tarihinde Suster'in faaliyetlerinin Rus çıkarları ile çatıştığını ileri sürerek İran'a üç maddeden oluşan bir ultiatom vermiştir;

- 1.Suster ve Lekofer İran'daki işlerinden uzaklaştırılacaklardır.
- 2.İran hükümeti bundan sonra yabancıları işe alırken Ruslardan izin alacaktır.
3. Rusların Reşt ve Enzeli'ye yolladığı ordunun masrafları İran tarafından karşılanacaktır (Azeri, 1996, s.8).

Mecliste yapılan oylamada ultiatoma karşı hayır oyu önde çıkmıştır. Rusya böylece 24 Aralık 1911 de İkinci Meclisin kapatılmasını sağlamıştır.

1.2.ŞEYH MUHAMMED HIYABANİ VE AZADİSTAN DEVLETİ

Birinci ve İkinci Meşrutiyet Meclislerinde Azerbaycan Türklerinin önemli etkileri olmuştur. Özellikle İkinci Mecliste Şeyh Muhammed Hıyabani'nin etkisi yadsınmaz bir gerçektir. Şeyh Muhammed Hıyabani Güney Azerbaycan'ın Hamene

kentinde dünyaya gelmiş, din ve fen bilimleri alanında eğitim almış, iyi derecede Rusça ve Fransızca bilen bir aydındır. Meşrutiyet devrimi öncesi Tebriz’de imamlık yapmıştır.

Şeyh Muhammed Hıyabani’nin siyasette ön plana çıkması; İkinci Meşrutiyet Meclisinde Demokrat Parti Milletvekiliği yaptığı sırada Rusya’nın vermiş olduğu ultiyatoma karşı yaptığı sert konuşma ile olmuştur. Ali Azeri bu konuşmanın tamamına “Şeyh Muhammed Hıyabani ve Azadistan Devleti” kitabında yer vermiştir. Şeyh Muhammed Hıyabani’nin konuşması şu şekildedir:

“Rus Devleti’nin mektubunun özel toplantıda bilgimize sunulduğu andan itibaren bir İranlı olarak hala şaşkınlığımı üzerimden atamadım. Bakanlar Kurulu'nun bu mektuba verdiği cevabı çok şaşırdım. Burada tartışılacak bir kanun maddesi görmüyorum. Evrimde bazı soruların cevabı dünyanın yüce mahkemesin de yüzlerce yıl önce verilmiştir. Şu anda sanki yüzlerce yıl önceki meselelere bugün cevap arıyor gibiyiz.

İnsanoğlu bu âlemde çoğalmaya başlayıp, sosyal hayatın temelini oluşturduğu dönemlerde ilkel ve vahşi geçiyor başlatmıştır. Bu ilkel insan kendi yasalarını uyguluyor ve toplumun kurallarını hiçe sayıyordu. Böylece dünya düzenini kargaşa yaratarak bozuyordu. Binlerce yıl önce o insanlar bir araya gelip bir düzen kurmak için düşünmüşler, bunun sonucu olarak hükümetleri oluşturmuşlardır. Bu hükümetler o günlerden itibaren hayat kazanmış, bunun sonucu olarak her ferдин sadece kendi arzusunu gerçekleştirmek için haddini aşmaması gerektiğini öğrenmiştir. Bu düzeni korumak için milli ve sosyal hükümetler ortaya çıkmıştır. Ancak bu düzen tam olarak oturmamış, eski doğal alışkanlıklar ve özellikler insanlarda saklı kalmıştır. O toplumlar doğru bir şekilde kurulmadığı ve temelleri sağlam olmadığı için yakın bir zamana kadar dünyamız çok kötü bir durumdaydı. Onlar o kötü dönemde istediklerini yapıyorlardı. İlkel hayatta bir kişinin yaptığı bencilliği hükümetler yapıyor, diğer milletleri sömürerek sefaletlere sürüklüyorlardı. Allah'tan biz böyle bir dönemde yaşamıyoruz. Atalarımız o eski düzeni bozarak ortadan kaldırmışlardır. Bütün milletler oturup kendi aralarında o zulüm ve haksızlıklara son vermeye çalışmışlardır. Yani uluslararası kanun ve hukuku icat edip bu kanunlara saygılı olup, onların dışına çıkmamayı kendilerine ilke edinmişlerdir. Bütün bunları göz önünde bulundurursak bir şahıs kendi şahsi haklarına başka birinin el

uzatmasına ses çıkarmıyorsa, kabul ediyorsa veya onun oy hakkına sahip olduğu bir konuda bir soru veya teklif ileri sürüyorsa sizce ne yapmalı? Bu devirde değil de belki bir yıl önce gündemde olan bir soru veya teklif gelirse, bu şahıs o sorunun cevabının 400 yıl önce verildiğini söylemesi gerekiyor. Ayrıca özür dileyerek onların soru ve tekliflerinin uluslararası kurallara aykırı olduğunu belirtilmelidir.

Şimdi Rusya tarafından İran'a iletilen isteklere gelelim. Bir insanın kanunlar ve dini hükümler çerçevesinde sahip olduğu malın korunması yetkisine sahip olması mülkiyetinde bulunan mal ile istediğini yapabilme imkânına sahip olması gerekiyor. Bu, bir tek şahıs olduğu gibi bir sosyal kurum veya devlet de olabilir. Bu devletin kontrolünde bulunan servet ve hakları istediği gibi kullanabilmesi diğer devletler tarafından saygı ile karşılanmalıdır. Hakkını hukukunu bilen bir devlet küçük bir terslik çıktığında elindeki koruyabilmelidir. İşte buna İstiklal denir. Eğer o devletin otoritesine başkaları tarafından müdahale edilirse, en azından bunun farkında olmalı ve bunu dünyaya duyurmalıdır. Artık günümüzde bir devletin başka bir devletin yasal hakları ve yetkilerini zedeleyecek davranışlarda bulunması çağ dışı bir olaydır. Bu gibi davranışların defteri asırlar öncesinden kapanmıştır. Maalesef iki bin yıl önceki uygulamaları bugün yeniden yaşatmak isteyenler ortaya çıkmıştır. İran, insanoğlunun hele toplum ve düzenin ne olduğunu bilmediği bir dönemde toplum kavramını anlamış ve toplu yaşamın gerektirdiği yasaları ortaya koymuştur. İran, hiç kimsenin bu konuda bilgi sahibi olmadığı binlerce yıl önce kuruldu. Aynı düzen, bugüne kadar çıkan bütün zorluklara rağmen yaşamaya devam ediyor. Asırlardır yaşatılmasına çalıştığımız uluslararası kuralları çiğneyen bazı ülkelerle karşı karşıyayız. Zamanın darlığından dolayı bu isteklerin hepsine maalesef değinemiyorum. Örnek olarak, birinci isteği göz önüne getirelim. Bu listeye göre İran devleti bundan sonra yabancı bir ülke vatandaşına kendi sınırları dâhilinde bir görev vermek isterse ilk önce Rus ve İngiliz hükümetinin onayını alması gerekiyor. Gelişmiş, çağdaş dünyamızda haksızlığa uğrayan herkesin itiraz etme ve sesini bütün dünyaya duyurma cesaretine sahip olması gerekiyor. Ben, binlerce yıllık parlak bir geçmiş malik bir ülke adına konuşmak istiyorum. Saygıdeğer milletvekilleri, eğer bu isteklere boyun eğsek, asırlardır bütün zorluklara rağmen koruduğumuz bağımsızlığımızı kaybedeceğiz. Bu

şekilde, gelişmemizi ve ilerlememizi engellemek istiyorlar. Bu nedenlerden dolayı ben komşumuza buradan seslenmek istiyorum: Kendine güvenen ve varlığını bütün dünyaya ispat eden bir millet kaderini ve geleceğini başkalarının eline teslim etmez. İran hükümetinin bu isteklere kendi rızası ile boyun eğeceğini kesinlikle düşünmüyorum. Rus Hükümetin samimiyetine ve yakınlarına güvenerek, bu isteklerin daha önce aramızda yapılan anlaşmalara aykırı olduğunu bir an önce anlayacağından eminim. İran halkını kesinlikle huzursuz etmek istemediğini biliyorum. Saygıdeğer bakanlar kurulunun milletle ve meclisle işbirliği yaparak bu isteklerini geri çekilmesi için ellerinden geleni yapacaklarından eminim ” (Azeri, 1996, s.12-14).

Şeyh Muhammed Hıyabani yaptığı bu konuşma ile İran topraklarında emperyalist bir gücün hâkimiyetinin kabul edilemeyeceğini dile getirmiştir. Bir devletin nasıl bütünlük sağladığından bahsetmiş, bu bütünlüğe hiçbir ayrıştırıcı müdahalenin olmaması gerektiğini anlatmıştır. Rusya'nın vermiş olduğu ultimatoma tartışma konusu dahi olmadığını söylemiştir.

Rusların verdiği ultimatoma karşı Sebze Meydanında toplanan halka yaptığı konuşmada da hükümeti suçlamıştır, Emperyalist Rusya'ya teslim olmak yerine ölmeyi yeğlediğini dile getirmiştir. Miting sırasında Dışişleri Bakanı'nın talimatıyla tutuklanmak istense de yakalanamamış ve bu adımdan sonra aktif siyaset hayatına başlamıştır (Azeri, 1996, s.18-19).

Miting sonrası Şeyh Muhammed Hıyabani Tebriz'e gitmenin doğru olmayacağına karar vererek Horasan üzerinden Rusya'ya gitmiştir. 1914 yılında ise sessizce tekrar Tebriz'e dönmüş, bir dükkân açarak çalışmaya başlamış aynı zamanda siyasi faaliyetlerine de devam etmiştir. Bu sırada hükümetin başında duran Ahmet Şah diğer Şahlardan farklı olarak Meşrutiyete sıcak bakmış ve 3. Meclisi açmıştır. 3. Meclisin açılması ile İkinci Mecliste rekabet içinde olan Demokrat Particiler ve İtidaliyun Particiler arasında rekabet yeniden başlamıştır. Azerbaycan valisi Şuca-ul-Dövle Demokrat Partinin başarılı olacağını tahmin ederek Tebriz'de seçimlerin yapılmasına engel olmuş ve 3. Meclis'te Güney Azerbaycan temsil olunamamıştır.

I. Dünya savaşı İran'ın bu iç karışıklık dönemine denk gelmiş ve İran tarafsızlığını ilan etmiştir. Tarafsızlığın ilan edilmesine rağmen Rus, İngiliz ve Osmanlı güçleri sayesinde İran I. Dünya Savaşından büyük ölçüde etkilenmiştir. Ruslar tarafından silahlandırılan Güney Azerbaycan topraklarındaki Kürt ve Ermeniler Osmanlı'ya saldırmış, Osmanlı'yı Güney Azerbaycan'a girmek durumunda bırakmıştır (Erol, 2007, s.40). 1915 yılında Osmanlı güçleri Güney Azerbaycan'ı etkisi altına alarak, Kuzey Azerbaycan ile birleştirmeyi amaçlamıştır. Fakat Kars ve Sarıkamış üzerinden güç kaydıran Rusya Güney Azerbaycan'ı Osmanlı güçlerinden geri almıştır.

1917 yılında Rusya'da gerçekleşen Bolşevik Devrimi İran tarihini derinden etkilemiştir. Rusya'da hâkim gücün tamamıyla değişmesi ve ülkenin kendi iç karışıklığı sebebiyle emperyalist tavrını yavaşlatması İran'a da çeşitli değişiklikler getirmiştir. Rusya yapılan antlaşmaları ve verilen imtiyazları geçersiz saymıştır. Bu dönemde İran içerisinde Urumiye kentini Rus yardımıyla Süryaniler, Karadağ Bölgesi Şahsevenler tarafından, Erdebil kenti ise Çar ordusu tarafından yağmalanmıştır (Keskin, 1999, s.8).

Merkez bu dönemde Tebriz başta olmak üzere birçok konuya ilgisiz kalmıştır. Dönemin başbakanı Azerbaycan'ı kangrenli bir hastaya benzetmektedir. Aslında Azerbaycan'ın bu dönemde bağımsızlık hareketi başbakanın politikalarının desteklenmemesinden de kaynaklanmaktadır. Tahıl depolarında yeterince ekmek bulunmasına karşın hükümet bunu halka vermemiş, halkın açlıkla mücadele etmesini izlemiştir. Ülke içinde ki Kürtler yabancı devletlerle hükümetin haberi olmadan anlaşmalar imzalamış hükümet buna karşı koymamıştır. Aslında merkezi hükümetin güçsüzlüğü buradan da bellidir (Azeri, 1996, s.74).

Tam da bu karışıklık döneminde Şeyh Muhammed Hıyabani Demokrat Partisinin Azerbaycan şubesini açmıştır. 9 Nisan 1917 tarihinde Partinin yayın organı olan Teceddüt gazetesi basılmaya başlanmıştır. 24 Ağustos 1917 tarihinde ise eyalet komitesi toplanarak Azerbaycan Şubesi İran Demokrat Partisinden ayrılmış Tahran'dan bağımsız olarak Azerbaycan Demokrat Partisi halini almıştır (Keskin, 1999, s. 9).

Azerbaycan Demokrat Partisi 450 delegenin katılımıyla gerçekleştirdiği kurultay bildirgesinde Tahran'dan dört istekte bulunmuştur;

1. Demokratik Islahat
2. Tahran'da Milli Meclisin yeniden kurulması
3. Eyalet Encümenlerinin tesisi
4. Meşrutiyetin tüm kurumları ile yürürlüğe girmesi.

Azerbaycan Demokrat Partisi isteklerine Tahran'dan herhangi bir cevap beklemeden faaliyetlerine başlamıştır. Şeyh Muhammed Hıyabani'nin başında durduğu bu hareket Teceddüt akımını esas almaktadır. Teceddüt Akımı emperyalist güçlere karşı çıkan, sosyal adaletsizliğin yok edilmesini destekleyen gerçek halk egemenliğini benimsemiş akımdır. Azerbaycan Demokrat Partisinin gerçekleştirdiği faaliyetlerin başlıcaları arasında kurmuş olduğu Erzak Komisyonu yer almaktadır. Bu komisyon köylere buğday alıp ekerek üretimini arttırarak kıtlık sıkıntısı çeken halka ekerek dağıtmaktadır. Diğer bir komisyon Mahalle komisyonu yaşlılardan oluşur ve mahalledeki muhtaç aileleri belirleyerek ihtiyaçlarının giderilmesini sağlamaktadır. Yoksullar Evi kimsesiz insanların barınmasını sağlamaktadır, Yardım Komisyonu ise fakirler için yardım toplamaktadır. Şeyh Muhammed Hıyabani bu kurumların başında bizzat durmuş ve görevini kötüye kullananları kendisi cezalandırmıştır (Keskin, 1999, s.9).

Bir yıla yakın bir süre Güney Azerbaycan toprakları üzerinde böyle yaşanmış ve Osmanlının müdahalesi ile kurulmaya çalışılan düzen tamamıyla bozulmuştur. Rusya'nın geri çekilmesi ile Osmanlı müdahalesi gecikmemiş Osmanlı güçleri Güney Azerbaycan'ı tekrar etkisi altına almıştır. Askeri faaliyetlerin yanı sıra Türkçülük akımını temsilen siyasi faaliyetlere de girişmişlerdir. Bu sebeple İttihad-ı İslam Partisini kurmuşlar ve Azarabadegan gazetesini yayınlamaya başlamışlardır. Şeyh Muhammed Hıyabani ve arkadaşları Osmanlı güçleri tarafından tutuklanarak Kars'a sürgüne gönderilmişlerdir. İran hükümeti tabi ki bu olaya tepkisiz kalmış ve Azerbaycan Demokrat Partisi ile Tahran arası giderek kötüleşmiştir (Keskin, 2009, s.10).

Osmanlı güçlerinin 1918 yılında Güney Azerbaycan'ı terk etmesi üzerine Şeyh Muhammed Hıyabani Tebriz'e dönmüş ve Azerbaycan Demokrat Partisinin faaliyetlerini hızlandırmıştır. Bu dönemde Azerbaycan Demokrat Partisi içinde de anlaşmazlıklar çıkmıştır. Parti Şeyh Muhammed Hıyabani ve Zeynalabdin Han'ın

önderliğinde iki gruba ayrılmıştır. Bu gruplar Teceddütiyun ve Tenkitiyun ismini almıştır. Hıyabani karşıtları onu demokratik ilkeleri uygulamamakla suçlarken, Hıyabani taraftarları Mirza Taki Han Rafet'in partiye alınmasını istememektedir. Mirza Taki Han Rafet Osmanlı'nın Azerbaycan'da olduğu dönemde Azerbadegan gazetesini çıkartmaktadır. Şeyh Muhammed Hıyabani ise itirazları kabul etmeyerek Mirza Taki Han Rafet'i tekrar Teceddüt Gazetesinin başyazarlığına atamıştır. Amacı parti içerisinde herkesin söz sahibi olduğunu kanıtlamaya çalışmaktır. (Keskin, 2009, s.10).

Rusya'nın ve Osmanlı'nın İran topraklarından geri çekilmesi ile İngiltere güçlenmiştir. İngiltere Afganistan'ın sınır güvenliğini bahane ederek güneyde bir polis gücü oluşturmuştur. O dönemde Vüsuk-ud-Dövlé başbakandır ve Oxford mezunu İngiliz yanlısı bir kişidir. 1919 yılında Vüsuk-ud-Dövlé ve İngiltere arasında yapılan anlaşmayla İran'ın silahlanma, askeri eğitim ve idari müsteşarlık hakları tamamıyla İngiltere'ye bırakılmıştır. Anlaşma aslında İran'ın bağımsızlığını tamamıyla tehdit etmektedir. Anlaşmaya en sert tepki Güney Azerbaycan topraklarından Azerbaycan Demokrat Partisinden gelmiştir. Azerbaycan Demokrat Partisi anlaşmayı protesto eden mitingler düzenlemiştir.

Şeyh Muhammed Hıyabani ve arkadaşları 4.Meclis seçimleri için seçim kampanyalarına devam etmişlerdir. Ağustos ve Eylül 1919 tarihlerinde Tebriz ve çevre illerden 9 milletvekili seçilmiştir. Bu milletvekillerinde altısı Azerbaycan Demokrat Fırkasına aittir ve en önemli isim Şeyh Muhammed Hıyabani'dir. Bu 6 kişinin meclise girmesi merkezi hükümeti harekete geçirmiştir. İngiltere ile yapılan anlaşmanın da meclis tarafından onaylanması gerekmektedir ve 6 milletvekili anlaşmayı protesto edenlerin başında gelmektedir. Vüsuk-ud-Dövlé böyle bir durumda demokratların üzerine gitmeye başlamıştır. Güney Azerbaycan'a meşrutiyet düşmanı Aynul-Dövlé'yi vali olarak atamıştır. Şeyh Muhammed Hıyabani ise Aynud-Dövlé'yi görevinde tanımamıştır. Aynud-Dövlé ilk iş olarak Azerbaycan Emniyet Müdürlüğüne İsviçreli Bierling Flekklo'yu atamıştır. Polis gücü Azerbaycan Demokrat Partisinin faaliyet alanını engellemeye çalışmıştır. Polis teşkilatının Hristiyanlar tarafından yönetilmesini de fırsat bilen Azerbaycan Demokrat Partisi taraftarlarından birinin tutuklanmasını fırsat bilerek halkı silahlanmaya çağırmıştır. 7 Nisan 1920 tarihinde İsveçli Bierling Flekklo'nun Teceddüt gazetesi binasını kuşatması üzerine Şeyh Muhammed Hıyabani

merkezi hükümet yanlısı askerleri de kendi tarafına çekerek ayaklanmaya katmış ve polis gücüne direnmiştir. Bunun üzerine polis gücü faaliyetlerini durdurmuş fakat Şeyh Muhammed Hıyabani eylemine devam ederek 24 Haziran 1920 tarihinde Azadistan Devleti'ni kurmuştur (Erol, 2007, s.44).

Azadistan Devleti tamamıyla İran'dan ayrı düşünülemez ki Şeyh Muhammed Hıyabani de bunu konuşmalarında dile getirmiştir. **“Ülkemizin (İran'ın) geleceği bizi ilgilendiriyor. Biz diğer eyaletlere göre bu konuya farklı açıdan bakıyoruz. Azadistan Devleti İran eyaletlerinin ağabeyi durumundadır. Biz bu konuya kayıtsız kalamayız. İran'ı kurtarma operasyonu burada başlayıp bütün ülkede yayılacaktır”** (Azeri, 1996, s.230). Şeyh Muhammed Hıyabani yaptığı konuşmalar da Azadistan Devletinin önemini apaçık ortaya koymuştur. **“Vilayetler ve eyaletler belirsizlik içindeler. Bütün İran'ın gözü üstümüzde. İran'ın gelecekteki rejimi Azadistan'da belirlenecektir.”** (Azeri, 1996, s.233).

Şeyh Muhammed Hıyabani yeni kurduğu devlette tamamen hukukun üstünlüğü ilkesine dayanmıştır. Devleti Demokratik ilkeleri temel alarak yönetmiştir. 5 Temmuz 1920 de yaptığı bir konuşmasında; **“Bir bakkal veya hamal kanunlara karşı çıkınca nasıl cezalandırılıyorsa, ben de hata işlediğim takdirde aynı şekilde cezalandırılmalyım. Kanunlar hiç kimseye ayrıcalık tanımıyor. Hiç kimse kanundan üstün değildir.”** (Azeri, 1996, s.231-232). **“Milli hâkimiyet ve demokratik bir hükümetin kurulması gerektiğini herkese anlatmalıyız. Milletın iradesi her şeyin üstündedir. Gerektiği zaman Şahı bile devirebilmelidir. Gerektiği zaman Cumhuriyet rejimi ilan edebilmelidir.”** (Azeri, 1996, s.237).

Şeyh Muhammed Hıyabani'nin kurmuş olduğu Azadistan Devleti, 1920'li yıllara kadar İran topraklarındaki en demokratik siyasi yapıdır. Azadistan Devleti döneminde ıslahatlar gerçekleştirilmiş, okullar açılmış, kadınlara demokratik haklar verilmiştir. Şeyh Muhammed Hıyabani'nin amaçladığı gibi Azadistan Devletinde gerçekleşen reformlar İran topraklarına yayılamamıştır.

Rusya'da Bolşeviklerin hâkim olması ile eski sınırları dâhilindeki alanlara otorite kurmaya geri dönen Ruslar ve 1919 Anlaşmasının tehlikeye girmesini istemeyen İngilizler Azadistan Devletinin varlığından rahatsız olmuşlardır. Lord

Curzon 14 Mayıs tarihinde gönderdiği telgrafta şu şekilde durumu ifade etmiştir: **‘İran’da başlıca tehlike, buradaki durumun son derece kötü olduğu İran Azerbaycanı’dır. Eğer bu eyalet, merkezi hükümetin kendi görevlerini yerine getirememesi yüzünden fazla durmayarak ayrılırsa, o zaman bu olayın İran’da genel duruma etkisi çok tehlikeli olacaktır. Kabine, elbette yıkılacak, siyaset, ayrıca uzlaşma (1919 İngiltere-İran Anlaşması) ise tehlike altına alınacaktır’**(Tagıyeva, 2005, s.41).

Bu dönemde Azerbaycan Demokrat Partisi içinde ayrılıkçı hareketler başlamıştır. Parti içerisindeki Tenkitçiler ile Bolşeviklerin desteğini alan Sosyal Demokratlar birleşmişlerdir. Merkezi İran Hükümeti zaten hareketin hep karşısındadır. Azadistan Devletinin bu durumda destekçisinden çok karşısında olanlar vardır.

Azadistan Devleti’nin kurulduğu sırada merkezi hükümet değişmiş yeni başbakan Azerbaycanlıların gözünde saygın olan Mubir-üs-Saltana’yı Azerbaycan valisi olarak atamıştır. Bu sırada Karabağ bölgesinde Emir Erşad adında bir feodal isyan çıkmıştır. Şeyh Muhammed Hıyabani Mubir-üs-Saltana’nın tavsiyesi ile milli ordu ve jandarma birliklerini isyanı bastırmaya göndermiştir. Tamamıyla savunmasız kalan Tebriz’e yine Mubir-üs-Saltana’nın emriyle Kazak birlikleri girmiştir. Merkezi hükümetin ve dış güçlerin planı eksiksiz işlemiştir. Ciddi bir direniş gösteremeyen Azadistan Devleti 12 Eylül 1920 de yıkılmıştır. Azerbaycan Demokrat Partisi’nin ileri gelenleri tutuklanmış, Şeyh Muhammed Hıyabani ise sonuna kadar direnerek 14 Eylül 1920 tarihinde evinde öldürülmüştür (Erol, 2007, s.49).

İran Meşrutiyet Devrimi döneminde ön plana çıkan Settar Han ve Bağır Han Tebriz Direnişi ile Türklerin yönetimde söz sahibi olmaları ve demokratik hakların uygulanması için çaba sarf etmiş, Meşrutiyetin İlanına temel sebep olmuşlardır. Tebriz Başkentli Azadistan Devleti ise 6 ay gibi kısa bir süre iktidarda kalsa da İran’ın en demokratik oluşumu olarak görülebilir. İran tarihinde daha sonraki yıllarda oluşan Türk ayaklanmalarına Şeyh Muhammed Hıyabani’nin önderliğindeki hareket örnek olmuştur. Bu dönemde görülen demokratik eşitlikçi yaşam halkın her zaman talepleri içerisinde yer almıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN'DA PEHLEVİLER DÖNEMİ VE AZERBAJCAN ÖZERK CUMHURİYETİ

1.İKİ DEVRİM ARASI İRAN

İki devrim arası İran'da en önemli gelişme Pehlevi'ler yönetiminin başlamasıdır. Pehlevi'ler iktidarı Rıza Han Pehlevi ile başlar. Rıza Han 16 Mart 1878'de Mazenderan'da doğmuştur. Pehlevan kabilesine reislik eden bir ailedendir. Babası Albay Ali Han'ın ölümünden sonra annesi ile Tahran'a gitmiş orada demirci dükkânlarında çalışmıştır. Daha sonra Mazenderan'a dönerek Kazak Subayı olan amcasının yanında kalmıştır. Burada kaldığı sürede Kazak askerlerin yaptığı bazı görevleri yapmıştır. Nasireddin Şaha yapılan suikast sonucu Tahran'a çağırılan Kazak Birliği ile beraber tekrar Tahran'a dönmüş ve burada ordu içerisinde başarılarından dolayı kısa sürede yükselmiştir (Karadeniz, 2013, s.296).

1919 yılında Büyük Britanya İran'ı kendi sömürgesi ilan etmiştir ve Azerbaycan Türkü olan Ahmed Şah bunu kesin bir dille reddetmiştir. Hükümet 1920 yılında baskılar sonucu istifa etmiştir. İstekleri geri çevrilen İngiltere ve kendi çizdikleri çerçevede oluşmasını istedikleri "Yeni İran" düşüncesi olan Rusya Ahmed Şaha darbe hazırlığına başlamıştır. Bu süreç uzun yıllardır ülkede süren Türk yönetiminin sonunu getirmiş, artık ülke Fars yönetimine geçmiştir (Erol, 2007, s.47).

Kazak Birlikleri komutanı olan Rıza Han 1921 yılında Tahran'a darbeye doğru hareketini başlatmıştır. İran hükümetinde Seyid Tabatabai ise en büyük işbirlikçisidir. Ahmed Şah tahtını korumak için tavizler vererek Rıza Hanı Silahlı Kuvvetler komutanı, Tabatabai'yi ise Başbakan olarak atamıştır. Rıza Han iktidarı boyunca kendisine olan tehditleri ortadan kaldırmaya Tabatabai ile başlamış kısa süre içerisinde Tabatabai hükümetten uzaklaştırılmıştır. Kendisi ise askeri başarıları ile ünlenmeye başlamıştır. Artan başarıları ile Savaş bakanı olmuş, kısa süre sonra ise Ahmed Şah tarafından Başbakan olarak atanmıştır. Ahmed Şah üzerindeki baskılardan dolayı sağlık problemlerini bahane ederek Avrupa'ya gitmiş ve bir daha ülkeye geri

dönmemiştir (Erol, 2007, s.50). Ahmed Şahın gidişi ile Rıza Han askeri ve siyasi gücünü merkezileştirmiş kendisini üst otorite olarak kabul ettirme çalışmalarını hızlandırmıştır.

12 Aralık 1925 yılında Rıza Han kendisini İran Şahı ilan etmiştir ve böylece İran'da Pehlevi Dönemi başlamıştır. Rıza Şah iktidara geldiği dönemde meşrutiyet rejimi ilkelerine bağlı kalacağını dile getirse de; siyaset, ekonomi, eğitim, askeri gibi ülke genelinde tüm alanlarda merkeziyetçi politikalara başlamıştır. İktidara geldiği günden başlayarak Türk karşıtı politikalar sürdürmüştür. Çünkü kendisi bizzat Güney Azerbaycan direnişinde Türklerin kararlılığına şahit olmuş ve kendisi için büyük tehdit olarak görmüştür.

Rıza Şah dönemi devlet politikalarına bakıldığında; 1927 yılında tüm siyasi partiler kapatılarak işe başlanmıştır. Muhalif olan tüm sesler kesilmiştir. Siyasiler hakkında kavuşturma kararları çıkartılmıştır. Aynı yıl Düşünce Geliştirme Kurumu'nu kurmuştur. Bu kurumun temel amacı İran milli kimliğini oluşturmaktır. Merkeziyetçi devlet modelini ve milli kimliği oluştururken Rıza Şah diğer etnik kimlikleri yok saymıştır. Medeni Kanun, Ceza Kanunu ve Ticaret Kanunu gibi yeni kanunlar Batıdan alınarak Rıza Şah döneminde ortaya çıkmıştır (Mokhtarpour, 2012, s.49).

Rıza Şahın temel politikasını 'Farslaştırma' siyaseti oluşturmuştur. Bu siyasetini özellikle İran Türkleri üzerinde uygulamaya koymuştur. Fars milliyetçilerinin temel savı olan " Milliyet, ırk ile ve dil ile değil, müşterek vatan ananeleri ile taayyün eder; şimdiki Azerbaycanlılar eski medyalıların bakiyesi olup, ancak Türk ve Moğolların zoru ile Zerdüşt dininden ve İrani olan dillerinden ayrılmışlardır; Azerbaycanlılara Türkçe nasıl zorla sokulmuş ise, onların milli dilleri Farsça da ancak zorla eski mevkiini kazanabilir." ile hareket etmiştir. Türkçe eğitimi tamamıyla yasaklamış, Türkçe vaaz vermeyi ve Türkçe olan tüm yayınları yasaklamıştır. Azerbaycan'da görev yapan Türk valileri görevden alıp yerine Farsları yerleştirmiştir. Bu duruma tepki gösterenleri ise sürgün etmiştir (Sarıkaya, 2012, s.11).

Farsçayı milli dil ilan eden Rıza Şah diğer tüm dilleri yasaklamıştır. 1935 yılında 'Farhangestan Enstitüsünü' kurmuştur. Bu enstitünün temel görevi ise Farsçanın diğer

tüm dillerden geçen sözcüklerden arındırılmasıdır. Rıza Şahın yönetimi aslında bir nevi Hitler Almanya'sına benzemektedir (Sarıkaya, 2012, s.13).

Eyalet sistemini de değiştirerek, ülke ostanlara; ostanlar şehristanlara bölünmüştür. Ostanların başına genel valiler, şehristanların başına valiler Rıza Şah tarafından atanmıştır. Farsça olmayan şehir isimleri değiştirilmiştir.

1920-1940 yılları arasında Azerbaycan Türk aydınları arasında kimlik arayışında iki akım söz konusudur. İlki Mehmet Emin Resulzade'nin de başyazarlığını yaptığı 'İran Nov' gazetesinin ve Seyyid Hasan Takizade'nin çıkarttığı "Kave Dergisi" ile daha sonra çıkan "İranşehr" dergilerinin ileri sürdüğü Fars yönetimin ağır şartlar getirmemesi için Fars ve Türk kimliklerinin unutulup İran Kimliğinin ortaya çıkartılmasının gerekliliğini savunanlar; diğer akım İran kimliği ile Azerbaycan kimliğinin beraber olması gerektiğini savunanlardır. Bu akımı savunanlar İran kimliğini Farslaştırmayıp üst otorite olarak kalması gerektiğini savunup altında çeşitli kültürel kimliklerin varlığını kabul edilebilir görmüşlerdir. İkinci akımı savunanlar genel çoğunluğu oluşturmuşlardır (Melikzade, 2005, s.56).

Rıza Şah'ın Azerbaycan üzerinde bir diğer amacı Kuzey ve Güney arasındaki bağı tamamıyla koparmak olmuştur. 1930-1940 yıllarında Güney Azerbaycan'da devlet himayesinde iki fabrika kurulurken, Fars bölgelerinde bu sayı yirmiye geçmiştir ve bu da insanların iş imkânı sebebiyle özellikle Tahran olmak üzere Farsların yoğunlukta olduğu bölgelere göçünü sağlamıştır.

Dış politikada Rıza Şah İngiltere ile sorunlu bir süreç yaşamıştır. 1919 İngiltere-İran anlaşmasının onaylanmaması ve 1901 yılındaki İngiltere'ye verilen petrol imtiyazının feshedilmesi, İran'ın daha fazla petrol payı istemesi ilişkileri kopma noktasına getirmiştir. 1932 yılında Abadan Petrolleri iki devlet için büyük sorun olmuştur. İngiltere Basra Körfezine ordularını getirmiş, Rıza Şah ise tutumundan geri dönmemiştir. Araya Milletler Cemiyeti'nin girmesi ile 29 Nisan 1933 tarihinde Anglo-Persian şirketi ile İran arasında İran'ın hissesini arttıran anlaşmayla gerginlik sona ermiştir (Armaoğlu, 1996, s.35-36).

Sovyetler Birliği ile ilişkiler iki devlet arasında saldırmazlığı ve tarafsızlığı kapsayan 1921,1927 ve 1933 anlaşmaları ile ılımlı devam etmiştir. İnan dış ticaretinde en büyük pay Sovyetler Birliği'ne ait olmuştur.

Sovyetler Birliği ve İngiltere'yi ortak değil tehdit olarak görmeye başlayan Rıza şah yönünü Batıya dönmeye başlamıştır. 1933 yılında Hitler'in başa gelişi ve giderek yükselişi ile Rıza şah Almanya ile siyasi ve ekonomik ilişkilere yönelmiştir. Bu yıldan sonra Almanya İnan dış ticaretinde ilk sıraya yerleşmiştir (Armaoğlu, 2006, s.424).

Sovyetler Birliği ve İngiltere'nin azılı düşmanı Almanya'nın İnan ile sıkı ilişkiler kurması iki devleti de tedirgin etmiştir. 1939 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile Rıza şah derhal tarafsızlığını ilan etmiştir. Tarafsızlığı ilan etmesine rağmen Almanya ile olan ilişkilerinde herhangi bir kısıtlamaya başvurmamıştır. 22 Haziran 1941 yılında Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmaması İnan'ı güç durumda bırakmıştır.

İngiltere ve ABD, Sovyetler Birliğine yardım için en doğru yolun İnan toprakları olduğuna karar vermişler ve Rıza şah'a başvurmuşlardır. Rıza şah Almanya taraflı bir siyaset izlediği için bunu kabul etmemiş ve kendi sonunu hazırlamıştır. İnan topraklarını kullanamamaları zerine Alman uzmanları ülkesinde muhafaza etmesini de bahane ederek ve 1907 yılında imzalanan fakat feshedilen İngiltere-Sovyetler Birliği Anlaşması erevesinde 25 Ağustos 1941 tarihinde kuzeyden Ruslar, güneyden İngilizler ülkeyi kuşatmıştır.

Sovyetler Birliğinin toprakları içindeki işgalle aynı anda güneyde bir cephede vakit kaybetmek istemeyeceğini düşünen İnan Sovyetlerin işgali durdurması için başvurmuştur. Sovyetler ise Almanya ile tamamıyla ortaklığın bitirilip İnan'ın müttefik devletleri ile birlikte hareket etmesini ve Rıza şahın tahttan inmesini şart koşmuştur. 16 Eylül 1941 yılında Rıza şah tahtından feragat ederek yerini oğlu Muhammed Rıza Pehlevi'ye bırakmıştır. Kendisi yurt dışına çıkmış ve 1944 yılında vefat etmiştir. Muhammed Rıza şartları kabul etmişse de ülkeyi işgalden kurtaramamıştır (Armaoğlu, 2006, s.424). Muhammed Rıza Pehlevi'nin gelişi Güney Azerbaycan'da sevinçle karşılansa da kısa sürede hayal kırıklığı yaşanmıştır (Yenisey, 2008, s.112).

Muhammed Rıza Şah dönemi demokrasi kısılcımlarının az da olsa görülebildiği dönem olarak geçmektedir. Siyasi partiler için büyük özgürlük ortamı oluşmuştur, siyasi isimler kendilerini ifade etme şansı bulmuşlardır. Muhammed Rıza Şah da babası gibi askeri konulara son derece önem verirken siyasi ve kültürel konularda daha zayıf kalmıştır. Ekonomik anlamda Batı'yı örnek alırken Batı'nın teknolojisini ve gelişmiş siyasetini hiç örnek almamıştır. Ekonomik alanda kalkınan devlet gücünü askeri alana kaydırmıştır ve bu da siyasiler üzerinde baskının geri dönüşünü sağlamıştır. Siyasi partiler sürekli kontrol altında tutulmuştur.

Muhammed Rıza Şah döneminde partiler kısmen özgür faaliyet gösterebilmişlerdir. Faaliyet gösteren partileri inceleyecek olursak;

Tudeh Partisi: Dönemin en önemli siyasi oluşumlarından denebilir. 1941 yılında Rıza Şah'ın gidişi ile yeraltı faaliyetlerinden gün yüzüne çıkan bu siyasi hareket Sovyetlerin de desteğini alarak Tudeh Partisi olarak ortaya çıkmıştır. Tudeh Partisi komünist parti olarak bilinse de bünyesinde milliyetçileri ve demokratları da barındırmaktadır. Partinin temelini aslında "Grup 53" oluşturmuştur. Rıza Şah döneminde yasaklı faaliyet gösteren "Grup 53" hareketinin görüş ve fikirleri Tudehin oluşum temelinde yer almıştır. 29 Eylül 1941 yılında partinin kuruluş konferansı gerçekleştirilmiştir. Konferansa Süleyman Muhsin İskenderi başkanlık yapmıştır; kendisi Azerbaycan Türküdür. Azerbaycan Türkleri Tudeh Partisinin kuruluşundan sonra yoğun olarak partide faaliyet göstermişlerdir ta ki 1943 yılında Süleyman İskenderi'nin ölümüne kadar. Bu tarihten sonra hareket içinde Farslar yoğunluk göstermeye başlamıştır (Erol, 2007, s.68).

Tudeh Partisinin kuruluş amacı 8 madde ile özetlenmiştir;

1. İran'ın egemenliğinin ve bağımsızlığının korunması,
2. Konuşma, düşünme, toplanma ve iletişim gibi bireysel ve sosyal hakları garanti altına alacak demokratik bir rejim kurulması,
3. Diktatörlüğün her türlüsüne karşı mücadele edilmesi,
4. Acil bir ihtiyaç olan toprak reformunun yapılması,
5. Eğitim sisteminin düzeltilmesi, herkes için zorunlu ve ücretsiz standart eğitimin sağlanması,

6. Vergi sisteminin halkın istekleri doğrultusunda köklü değişikliklerin yapılması,
7. Ekonomi ve ticaret alanında köklü reformların yapılması, endüstrinin ülke geneline yayılması, kara ve demiryolu ağlarının kurulması ve bakımlarının sağlanması ile ulaşımın üst seviyeye çıkarılması,
8. Halkın yararına eski Şahın özel mülküne ve servetine el konulması (Erol, 2007, s.69).

Partinin ilk hedef ise tutuklu “Grup 53” üyelerinin serbest bırakılması, kendi yayın organlarının yayımlanması ve Tudeh’in meşru bir kuruluş olarak tanınmasıdır (Doğan, 2011, s.69). Kuruluş sonrası ilk konferans Ekim 1942 tarihinde yapılmıştır. Bu konferansta parti amaç ve yönelimleri gündeme getirilmiş, “Rehber” partinin yayın organı olarak yayımlanmaya başlanmış, gençler ve kadınlar için örgütlenmeye gidilmiştir. Kadınlar için “İranlı Kadınlar Demokratik Örgütü” , gençler için ise “Tudeh Gençlik Örgütü” 1943 yılında kurulmuştur. Tebriz ve Tahran temsilcilikleri arasında oluşan farklar Tudeh’i kutuplaşmaya itmiştir. Tahran genel problemlere yoğunlaşmaya çalışırken Tebriz bölgesel problemlere yoğunlaşmış ve eğitim alanında yoğun faaliyetlere girişmiştir (http://www.iranchamber.com/history/tudeh/tudeh_party01.php).

Tudeh’in Azerbaycan Türklerini çok fazla etkilemesi dört ana faktör ile açıklanabilir; Birincisi, Azerbaycanlıların ülke içinde radikal kesim olma geleneği. Meşrutiyet devriminden beri Tebriz merkezli Güney Azerbaycan devrim merkezi olarak ön plana çıkmıştır. İkincisi, Rıza Şah dönemine kadar Azerbaycan’ın gelişmişlik düzeyinin yeterince yüksek olması ve şehirlerinde göçebe sayısının az olması. Üçüncüsü, demografik değişikliklerde 1917’den önce Bakü’ye ve Tiflis’e göç eden Azerbaycan Türkleri, 1917’den sonra oluşan şartlar nedeniyle İran’ın güneyine geri dönmüşlerdir. Dördüncüsü, Kuzey İran’da devam eden Sovyetlerin propaganda faaliyetleridir (Erol, 2007, s.70).

Tudeh Partisi giderek güçlenen yapısı ile Mecliste yer almış çeşitli bakanlıklarda söz hakkına sahip olmuştur. Fakat Sovyetlerin petrol anlaşması talepleri ve yeni oluşan Azerbaycan ve Kürdistan Özerklikleri Tudeh’e büyük ölçüde güç kaybettirmiştir. Tudeh özerklik taleplerinin olumlu yönlerini dillendirmekte ve Sovyetlere karşı ılımlı

bakış açısı benimsemektedir. Bu durumda hükümetin Tudeh'e karşı tepkilerinin sertleşmesine yol açmaktadır.

Öncelikle Tudeh hükümet tarafından ayrılıkçı hareket ile suçlanmış ve parti liderleri için tutuklama emri çıkartılmıştır. Daha sonra İngilizler ile birlikte güney aşiretleri öncelikle Sovyetlere ve Tudeh yanlılarına karşı kışkırtılmıştır. Hükümet Tahran'da sıkıyönetim ilan etmiş ve sendikalar dâhil birçok derneği kapatmıştır. 1949 yılında ise Şah'a karşı yapılan suikast girişimi ile sıkıyönetim ülke geneline yayılmıştır, Tudeh yasadışı ilan edilmiştir, yetkililerinin tutuklanması ve kaçmaya çalışanların da idam hükmü verilmiştir (Abrahamian, 2017, s.148).

Tudeh Parti'sinin ömrü İran topraklarında uzun yıllar olmasa da bıraktığı etki uzun yıllar devam etmiştir. Eşitlikçi, demokratik yaklaşım tarzı İran siyasetinde birçok cephenin kendisini örnek almasını sağlamıştır.

Milli Cephe: Feodal-milliyetçilerin öldürülmesine itiraz için örgütlenmiş olmalarına rağmen ilk başta Rıza Şah taraftarıydılar. Ancak süreç içerisinde evrim geçirerek tamamen Şah karşıtı olmuşlardır. Rıza Şahın başlarda demokratik davranışlarından sonra tamamıyla milliyetçileri ve cumhuriyetçileri lağv etmesi ona karşı diğer tüm grupların birleşmesine sebep olmuştur. Özellikle cumhuriyetçiler, demokratlar, milliyetçiler bir araya gelerek Milli Cephe adını alan grubu oluşturmuşlardır. Milli Cephe'de en önemli isim Muhammed Mustafa Musaddık'tır. Bu hareket petrolün millileştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Milli Cephe 19 Ağustos 1953 yılında Muhammed Şah'ın CIA ve İngiltere'nin desteği ile bir askeri darbe ile iş başına getirilmesi neticesinde önemli derecede zayıflatılmış ve çalışmaları yasaklanmıştır (Yegin, 2013, s.24).

İslami Hareket: Rıza Şah'ın merkezi yönetim anlayışına, din ve siyaseti birbirinden ayırmasına, başörtünün yasaklanması gibi uygulamalarına, yeni yargı sistemi oluşturmasına tepki olarak ortaya çıkmış 1979 İslam Devrimi'nin temel taşı olan muhalif cephedir.

2.SEYİD CAFER PİŞEVERİ- AZERBAYCAN ÖZERK CUMHURİYETİ DÖNEMİ

Azerbaycan Türkleri arasında en önemli siyasi isimlerden biri de Seyid Cafer Pişeveri'dir. İran tarihinde en önemli oluşumlardan bir tanesi Pişeveri önderliğinde gerçekleşmiştir. Seyid Cafer Pişeveri 26 Ağustos 1892 tarihinde Güney Azerbaycan'ın Halhal mahallinin Zeyva kentinde dünyaya gelmiştir. 1905 yılında ailesi ile beraber Bakü'ye göç etmiştir. Bakü'de tahsil yıllarında ailesinin maddi durumu çok iyi olmadığı için aynı zamanda okuduğu okullarda sınıfları temizlemiş, okulun hademe işlerini görmüştür. İlerleyen yıllarda ülkesinin siyasi hayatı ile ilgilenmiş ve gazetecilik yapmıştır. Gazetecilik yaptığı dönemde örnek aldığı isimler; Mehmet Emin Resulzade, Celil Mehmedguluzade, Neriman Nerimanov, Alibey Hüseyinzade, Ahmet Ağayev, Hasan Bey Zerdabi, Mirza Ali Ekber Sabir, Said Salmasi' dir (Rehimli, 2009, s.12).

Kuzey Azerbaycan'da yaşanan gelişmelerden büyük oranda etkilenmiş, orada İran Adalet Partisi'ne katılmıştır. Himmet isimli sosyal demokrat grupla yakın ilişkiler kurmuş, Açık Söz, Azerbaycan, Himmet gazetelerinde yazılar yazmıştır. Adalet Partisinin onayı ile Gilan'a gitmiş ve Gilan Sovyet Cumhuriyeti'nin İçişleri Bakanı olmuştur. Rıza Şahın baskıcı politikaları sonucu Gilan Sovyet Cumhuriyeti yıkılmıştır ve tüm görevliler tutuklanmıştır. Pişeveri de tutuklananlar arasındadır 11 yıl hapiste kalmış 1941 yılında Sovyetlerin ülkeye gelişi ile özgürlüğüne kavuşmuştur. 1943 yılında Ajir isimli gazetede Rıza Şah karşıtı yazılar yazmaya devam etmiştir (Erol, 2007, s.73).

14.Meclis seçimlerine Tebriz milletvekili adayı olarak katılan Pişeveri ve Lenkerani'nin 16 bin oy almasına rağmen mazbataları iptal edilmiştir. Pişeveri bu konuyu şöyle yorumlamıştır: **'Meclis koltuklarını işgal etmiş hainlerle aynı arktan su içemeyeceğimiz belliydi. Bu çapulcu grubu, benim onların arasında yer almamı kolaylıkla kabul edecek değildi. Ben 16 bin insanın oyunu alarak parlamentoya Azerbaycan ulusunun ihtiyaçlarını açıkladım. Sözlerimi büyük bir sükût ve dikkatle dinleyip onayladılar. Ancak anlaşılan onlar, ihanetlerini siyah örtü altında gizlemeyi onaylamaktaymışlar. Elleri fırsat geçince düşman gibi 'bu Azerbaycanlı uslu adama benzemiyor, bunu ortamdaki uzaklaştırmalıyız'**

deyip mazbatama tilkilere yakıştır bir ikiüzlülükle saldırdılar’’ (Hasanlı, 2005, s.71).

Bu dönemde Sovyetlerin İran üzerine ilgisi petrol sebebiyle artmıştır. İngiltere'nin İran üzerinde kullandığı petrol yataklarından geri kalmayan Güney Azerbaycan Petrol yataklarını keşfetmiştir. 1943 yılında Tahran Sovyet Büyükelçisinden bir ekip istemiş ve petrol yatakları ile ilgili net bilgi almıştır. İlk araştırmalarda Gilan, Mazandaran, Astarabad, Kuzey Horasan'da fazla oranda petrol bulunmuştur. Çalışmalar Mazandaran'dan başlatılacak Gorgan'dan devam ettirilecektir (Özşahin, 2007, s.87).

Sovyet İstihbarat raporlarına göre İran Meclisinin 112 vekilinden 90'ı, 11 bakanından 9'u İngiliz yanlıydı ve hükümet İkinci dünya savaşı sonuna kadar Sovyetlere bir petrol konsensüsü verilemeyeceğini açıklamıştır (Erol, 2007, s.74). Bu durumun üzerine Sovyetler özellikle Güney Azerbaycan üzerinden Tahran yönetimine baskılarını arttırmıştır. İran yönetiminin Güney Azerbaycan ile bağlantılarını koparmaya çalışmıştır. Ekim ayı sonlarında Güney Azerbaycan'da Tahran karşıtı gösteriler başlamıştır. Sovyetlerin de desteği ile Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığı dile getirilmiştir. Güney Azerbaycan'ın bağımsız olup Kuzey Azerbaycan ile birleşmesi demek Amerika ve İngiltere'nin hiç işine gelmeyen bir durumdur. Bu çerçevede Postdam Konferansı'nda Sovyetlere 29 Ocak 1942 Anlaşması gereğince müttefik devletlerin aşamalı bir şekilde İran'ı terk etmeleri teklifi sunulmuştur. İngiltere yönetimi ilk aşamada müttefiklerin İran başkentinden çıkmasını talep etmiştir. İkinci aşamada kendilerinin Abadan ve güneydeki petrol bölgelerinde; Sovyetlerin de Kuzey-Doğu İran'da ve Kuzey- Batı İran'da asker barındırılmalarını teklif etmiş olup, son aşamada ise bütün birliklerin İran'ı terk etmesi gerektiğini belirtmiştir (Hasanlı, 2005, s.130). İngiltere'nin isteği üzerine tüm birlikler İran'dan çıkmayı kabul etmiş sonraki aşamanın Eylül 1945'te Londra'da görüşülmesine karar verilmiştir. Fakat Sovyetler özellikle petrol alanında güçlenmemesi için böyle bir anlaşmanın sunulduğunu düşünmektedir ve Postdam Konferansı kararlarının askıya alınmasına çalışmıştır.

Sovyet yönetimi Pişeveri'nin mazbatasının iptali üzerine Pişeveri'yi Azerbaycan Demokrat Parti yönetiminin başına geçmesini uygun görmüştür. Bu

çerçeve de 25 Ağustos 1945 tarihinde Pişeveri Azerbaycan Demokrat Partisini kurmuş ve kendisi Genel Sekreter seçilmiştir.

Azerbaycan Demokrat Parti'sinin kuruluş duyurusu : **“Tarihte özgürlüğün bayraktarı gibi ün kazanan Azerbaycan, bundan böyle gerici Tahran yönetiminin baskısı altında yaşayamaz. O, özgür olmalıdır. Azerbaycan, parlak bir kültür mazisi olduğu halde, şimdi cehalet girdabında kalamaz. Azerbaycan ulusunun o güzelim dili var. Bu dil okullarda okutulmalı, yönetim katmanlarında kullanılmalıdır. Azerbaycan zengin kaynaklarının sahibi olmalıdır. Azerbaycan’da sanayi atılımları yapılmalı, Azerbaycan bir tarım kültürü ülkesi konumunu almalıdır. İşçiler işsiz, köylüler topraksız kalamaz. Azerbaycan her bakımdan özgür ve gelişmiş olmalıdır”** (Hasanlı, 2005, s.140-141) şeklindedir.

Tudeh halkın isteklerini tam anlamıyla karşılamıyor ve ifade etmiyordu. Sovyetler ise daha kararlı bir parti olmasını amaçladıkları ADP'nin çatısı altında Tudeh'in de yer almasını mantıklı bulmuştur.

Partinin kuruluşu İran’da şok etkisi yaratsa da Güney Azerbaycan’da büyük ilgi ile karşılanmıştır. Erdebil’de gerçekleşen gösterilerde yapılan açıklama şu şekildedir: **“Azerbaycan Demokrat Parti'sinin oluşumundan büyük memnuniyet duyduk. Çünkü burada Azerbaycan ulusunun senelerin birikimi olan arzu ve istekleri yansıtılmaktadır. Demokratik partimizin oluşumu gerekçesiyle bütün içtenliğimizle ulusumuzu tebrik ediyoruz. Bu parti kutsal bir ideali, Azerbaycan’ın ulusal özerkliği görevini omuzlarına almıştır.”** (Hasanlı, 2005, s.142).

Pişeveri'nin yazıları halkı bilgilendirmek adına “Azerbaycan” gazetesinde (Azerbaycan Demokrat Partisinin yayın organı) yer almaktadır. Azerbaycan Gazetesi 1 Kasım 1941 tarihinde Ali Şebusteri ve İsmail Şemsi tarafından ilk yayını gerçekleştirilmiştir (Memmedli, 2009, 119). Gazetenin başyazısında Pişeveri : **“Biz İran’ın istiklaline elagemend (ilgili) olduğumuz ile beraber Azerbaycan halkının ferheng-i ihtiyaratı (bölgesel özerkliği) ve öz mukadderatını öz gücü ile temin etmesini arzu edirik. Öz dilimizde kitabımız, ruznamemiz ve edebiyatımız azad bir surette vücuda gelmek ile halkımızın mütereggi bir halk olmasına izin verilmelidir. (Kendi dilimizde kitabımızın, yayınınımızın ve yazınınımızın özgür**

biçimde oluşmasıyla halkımızın gelişmiş bir toplum olmasına fırsat tanınmalıdır.) Fırkamız halkın irade ve gücüne dayanarak bu hakkı alacak, onun vasıtasıyla halkın azalmış bulunan özgürlüğünü ve ülkenin gelişimini yeniden temin edecektir. Fırkamız milli bir fırka olduğu için sınıf ve tabaka nazarda tutmayıp, umum cemaati öz bayrağı altına çağırır”(Hasanlı, 2005, s.142).

ADP'nin kendisini destekleyenleri kadar ona karşı çıkanlar da olmuştur. Özellikle Halk Partililer ilerleyişlerinin karşısına engel olarak kurulduğunu iddia etmiş, İran'da bulunan ünlü isimlerden Kahramani ve Şahiyan da ADP'ye karşı çıkmıştır. Bir diğer karşı çıkan ise Ermeni gazete redaktörü David Gevorkyan'dır.

İran'ın ADP ilanından itibaren Güney Azerbaycan bölgesine uyguladığı kötü politikalarına rağmen ADP'yi Sovyet desteği rahatlatmıştır. Sovyetler parasal destek sağlamış, yayın desteğinde ve araç gereç desteğinde bulunmuştur.

ADP'ye ilk tepki sadece İran merkezi yönetiminden gelmemiş İngiltere'de tepki göstermiştir. Tebriz Başkonsolosu Wall'in açıklamaları şu şekildedir: **“Gerek Halk Partisi, gerekse de bu yeni parti güvenilmezdir. Halk Parti sıralarında varlıklı kimseler bulunmazdı, onlar entelektüel ve yüksek tabakaya güvenmezlerdi. Oysa yeni Demokrat Parti sıralarında çok sayıda etkin isimlere rastlanmaktadır; gayet sağlam bir parti programı hazırlanmış, o denli ki parti taleplerine kolayca karşı konulamaz. Şayet, parti önerilerini doğrultursa neredeyse Azerbaycan toplumunun tamamı onu destekleyecektir. Böylece, amaçlarını daha da öteye taşıyacaklardır”** (Hasanlı, 2005, s.145). Tam İngiltere'nin bu düşünceleri üzerine Pişeveri de İngiltere'ye karşı sert bir tutum içerisine girmiştir. Açıklamalarında **“Bunların hepsi aynı çeşmeden su içmektedir. İran'da aşırı gerici bir yönetim kurmak ve bu yönetimin dümenini Londra siyasetlerinin eline teslim etmekten yanalar”** demiştir (Hasanlı, 2005, s.145).

Bu sırada İran kuvvetleri gizli yollarla kuzeye birlik sokmakta ve ufak ufak Sovyet karşıtlığı başlatmaktadır. İngiltere ise Güneyde askeri birlikler oluşturarak merkez üzerindeki baskısını güçlendirmeye çalışmakta ve ihtiyaç halinde bu birlikleri Kuzey İran için tehdit unsuru olarak kullanmaktadır.

14 Eylül tarihinde ADP dayanaklarını güçlendirmek için parti kurucuları toplantısı gerçekleştirmiştir. Parti tüzüğü, programı ve yeni üye onayları görüşülmüştür. Parti şube ve teşkilatları oluşturulmuştur. (Hasanlı, 2005, s.147).

21 Kasım 1945 tarihine gelindiğinde Azerbaycan Milli Kongresi gerçekleşmiştir. ADP kurucuları ve üyeleri İran merkezi yönetimine taleplerini resmi yollardan iletmıştır. Cemil Hasanlı kitabında merkezi yönetime iletilen talepler şu şekilde sıralamıştır:

1. Azerbaycan Türklerinin, tarihteki gelişim süreci göz önüne alınarak kendine özgü etnik kimliği, dili, gelenek ve görenekleri bulunmaktadır. Bu özellikler ona, İran'ın devlet yapısını ve toprak bütünlüğünü çiğnemenin Atlanta Bildirisi'nin prensipleri doğrultusunda dünyanın diğer bütün toplumları gibi kendi bağımsız hak ve hukukunu belirleme yetkisi tanımaktadır.
2. Azerbaycan ulusu, İran'ın diğer bölge topluluklarıyla kültürel, ekonomik ve siyasal bağlarını, öte yandan şimdiki İran devletinin oluşumundaki rolünü ölçü edinerek Milli Kongrede ulusal özerklik gibi anayasal haklarını savunurken her türlü ayrılıkçı ve İran'ın toprak bütünlüğünü bozacak oluşumların dışında kalmaktadır.
3. Azerbaycan tolu mu İran Anayasasında belirtilen demokratik hakların savunucusudur. İran'ın bütün eyalet ve bölgelerinde olduğu gibi, Azerbaycan Türkleri de kendi milletvekillerini İran Millet Meclisi'ne gönderecek ve vergilerin adil biçimde paylaşılmasına çalışacaktır.
4. Azerbaycan toplumu, dünyanın diğer yetkin ulusları gibi kendi ulusal hükümetini oluşturacağını resmen duyurmakta ve bunu yaparken İran'ın devlet bağımsızlığını ve coğrafi bütünlüğünü gözeterek kendi işlerini ulusal demokratik bir yönetim aracılığıyla yürütmeyi amaçlamaktadır.
5. Özgürlük ve demokrasi yolunda çok çileler çeken ve büyük ödün veren Azerbaycan ulusu kendi ulusal hükümetini sadece ve sadece demokratik prensipler temelinde oluşturmayı düşünmektedir.
6. Azerbaycan ulusu için kendi anadilinin önemi ifadelere sığmayacak kadar büyüktür. Yabancı bir dilin zorla dayatılması Azerbaycan ulusunun dünyasal gelişimden alıkonması kültür ve teknoloji alanında geriletilmesi

ve ulusal eğitim yolunun tıkanması anlamına gelmektedir. Bu tarihsel eşitsizliği ortadan kaldırmak için Milli Kongrenin onayı doğrultusunda Ulusal Birlik en kısa zamanda bütün devlet dairelerinde Türkçe'nin uygulamaya konulması ve okullarda Türkçe eğitim yapılması sorumluluğunu üzerine almıştır.

7. 700 katılımcısı ve 150 bin destekçisi ile Milli Kongre kendisini toplum iradesi ve isteği doğrultusunda Kurucular Meclisi ilan ederek Azerbaycan'ın işlerini yönetecek 39 kişilik Ulusal Birliğini oluşturmakla ona toplumun ulusal haklarını korumak için yetkili birimlerle görüşmeler yürütmek, aynı zamanda Azerbaycan Milli Meclisine ve İran Millet Meclisine seçimleri düzenlemek sorumluluğunu vermiştir (Hasanlı, 2005, s.177).

Pişeveri Kongre ile ilgili: **“Bizler Azerbaycan’da ulusal bir hükümet kuracağız ve toplumumuzun normal yaşam standartları düzeyine yükselmesine çalışacağız. Kendi programımızı kamuoyunun açık tartışmasına sunarak, istenenleri uygulamaya dönüştürürken, beğenilmeyen hususları da programımızdan çıkaracağız. Bizim başarı ölçümüz Azerbaycan’ın özerkliğidir. Bu amaca ulaşmak için silah ve zorbalığa başvurmadan, Azerbaycan’ın özerkliğini kazanır kazanmaz harabeye dönmüş şehir ve köylerinin onarımına, yüksek ve ortaokulların açılmasına çaba harcayacağız. Azerbaycan Ulusal Hükümeti, köylülerle toprak ağaları arasındaki sorunları eşitlik prensipleri doğrultusunda çözecek ve bu konuda İran’a öncülük yapacaktır.”** demiştir (Hasanlı, 2005, s.173).

İran merkezi yönetimi kendisine iletilen bu talepleri silah kullanarak bastırmaya çalışırsa Azerbaycan ulusu da kendisini her şekilde savunacağını dile getirmiştir.

Kongrede seçilen 39 kişilik Milli Heyet Merkezi hükümetle görüşmelere başlamıştır ve Milli Meclis seçimlerini yapmak üzere harekete geçmiştir. Seçimlerde kadınlar da oy kullanmıştır. 3 Aralıkta seçimler bitmiş, 95 milletvekili seçimi tamamlanmıştır. Meclis Başkanı Şebüsteri seçilmiş, hükümeti kurma görevi Pişeveri’ye verilmiştir. 12 Aralık 1945’te Seyid Cafer Pişeveri Azerbaycan Özerk

Hükümetinin kuruluşunu ilan etmiştir. Bu tarih 1324 yılı Azer ayının 21'ine denk düştüğü için Pişeveri'nin öncü olduğu harekete 21 Azer Hareketi denmektedir (Erol, 2007, s.78). ADP'nin askeri kanadı Tebriz'de oluşturulduktan sonra merkeze bağlı askeri güçler bölgeden gönderilmiştir. Azerbaycan Özerk Hükümetinin kuruluşunda yer alan kabine şu şekildedir:

Başbakan: Seyid Cafer Pişeveri

İç İşleri Bakanı: Dr. Salamullah Cavid

Halk Orduları Bakanı: Cafer Kaviyan

Kültür Bakanı: Muhammed Biriya

Maliye Bakanı: Kulam Rıza İlhami

Adalet Bakanı: Yusuf Ezima

Posta, Telefon, Telgraf Bakanı: Mirza Rebi Kebiri

Ticaret ve İktisat Bakanı: Rıza Resuli (Emrahov, 2009, s.300).

Azerbaycan Özerk Hükümeti kurulur kurulmaz reformlar gerçekleştirmeye başlamıştır. İlk iş anadil üzerine düzenlemelere giderek milli dil Türkçe ilan edilmiş ve eğitim dâhil tüm kurumlarda Türkçe kullanılmaya başlanmıştır. Kendisine bağlı illere valiler atanmış, onlar da halkın huzuru için ellerinden geleni yapmışlardır. Yeni hastaneler kurarak Tebriz Üniversitesi açılmıştır. Toprak reformları gerçekleştirilmiş; devlet toprakları köylülere karşılıksız olarak tahsis edilmiş Milli Hükümet karşıtı ağaların topraklarını terk etmesiyle sahipsiz kalan topraklar da köylülere tahsis edilmiştir. Tebriz Radyosu kurulmuştur (Balayev, t.y, s.314). Pişeveri hedeflediği çizgide ilerlemektedir ve halk bu durumdan yeterince memnundur. Sovyetler sadece endişe içerisindedir. Çünkü Pişeveri onların çizgisinden uzaklaşmakta kendi kararlarını uygulamaktadır.

16 Ocak 1946 tarihli Azerbaycan Ulusunun Manifestosu adlı Bildirideki:

“Adalet ve insanlığın başarısı için beş milyonluk toplumun özgürlüğü ve bağımsızlığı adına, onun gelecekteki varlığı ve gelişimi için Azerbaycan'ın ulusal

özerkliğinden tam ve gerçek bağımsızlık yolunu seçmeliyiz.” ifadeleri Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin amacını belirtmektedir (Erol, 2007, s.80).

Pişeveri ve arkadaşları Azerbaycan Ulusal Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluş gerekçelerini şu şekilde sıralamışlardır:

1. Bizim ülkemiz Azerbaycan Ulusal Demokratik Cumhuriyeti adını almaktadır.
2. Bu cumhuriyet sözün tam anlamıyla demokratik temeller üzerinde kurulmalı, onun devlet yapısı direkt, eşit esaslarda ve gizli oy kullanma yoluyla belirlenmelidir.
3. Cumhuriyetin yasalarını hazırlamak, ülkenin geleceğini belirlemek amacıyla önümüzdeki günlerde tam demokratik bir biçimde Kurucular Meclisi çağrılmalıdır.
4. Azerbaycan Ulusal Demokratik Cumhuriyeti bütün yurttaşlarının söz, basın, vicdan, din ve özgürlük haklarını korumalı ve bu haklar anayasada güvence altına alınmalıdır.
5. Devletle halk arasında karşılıklı güven ortamı sağlamak, gerçek ulusal egemenliği kurmak amacıyla Azerbaycan genelinde bölge, mahalle ve eyalet encümenlerini oluşturmak, böylece devletin işleyişini halkın gözetimi altına almak gerekmektedir.
6. Azerbaycan Ulusal Demokratik Cumhuriyeti yaşamın bütün alanlarında özel mülkiyet haklarını tanımakla ekonominin gelişimi ve toplumun refahına yönelik bütün atılımları desteklemektedir.
7. Köylülerin yaşam kalitesinin yükseltilmesi, tarımın çağdaş teknolojinin sunduğu araçlarla yapılması amacıyla bütün devlet toprakları ve Azerbaycan'ı terk etmiş toprak ağalarının mülkleri köylülere verilmelidir.
8. Ülkede geniş bir biçimde yayılan işsizlik sorununu ortadan kaldırmak için ve işçi sınıfının durumunu iyileştirmek amacıyla mevcut sanayi kurumlarının çalışmalarını arttırmak, yeni fabrikalar kurmak gerekmektedir.
9. Azerbaycan Ulusal Demokratik Cumhuriyeti yakın gelecekte Tahran'ın yetkisizliği yüzünden işletilmeyen ülkenin yeraltı zenginliklerinden yararlanmak amacıyla acil çalışmalar yapmalıdır. Toplumumuzun bu

konuya hayati derecede önem vererek bu problemin çözümünü ülkenin ekonomik durumunun hissedilir düzeyde iyileşeceği umudunu taşımaktadır.

10. Yıllar yılı süren dikta rejiminin ülkeyi gelişmiş dünyanın dışında tuttuğu göz önüne alınarak Azerbaycan ulusal Demokratik Cumhuriyeti ülkede bilim ve teknolojiyi, kültürel gelişmeyi birincil görev olarak üstlenmelidir.
11. Tarihsel, coğrafi, etnik temelleri esas alarak Azerbaycan Ulusal Demokratik Cumhuriyeti adı geçen şehirleri ve ona bağlı bölgeleri sınırları kapsamına almaktadır: Tebriz, Erdebil, Urmiye, Miandoab, Marağa, Selmas, Hoy, Merend, Miyane, Enzeli, Makı, Eher, Herovabad, Zencan, Kazvin ve Hemadan. Nitekim Cumhuriyetimizin sınırları belirleyen ve bu belgeye ilave edilen haritada yer alan şehir ve köylerin nüfusunun %95'ini Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır.
12. Haritaya şimdi Kuzey Kürdistan olarak bilinen bölgeler de eklenmiştir. Buradaki sınırların belirsizliği Kürdistan devlet oluşumuna ilişkin sorunlar çözümlendikten sonra giderilecektir (Hasanlı, 2005, s.274).

Azerbaycan Özerk Hükümeti Birleşmiş Milletler çerçevesine taşınmış önemli uluslararası olaylardan biridir. Birçok devleti aynı anda ilgilendiren İran'ın kaderini de belirleyen bir oluşumdur bu hükümet. 1942 yılında yapılan ve 1943 yılında teyit edilen Üçlü İttifak Anlaşması gereği 2 Mart 1946 da İngiltere, ABD ve Sovyetler İran topraklarını terk etmelidir. Fakat Sovyetler Birliği'nin desteği ile kurulan Azerbaycan Özerk Hükümeti ve kısa bir süre Azerbaycan Özerk Hükümetine sınır anlaşmazlığı çıkartan kürtlerin kurmuş olduğu Mahabat Cumhuriyeti'nin oluşumlarından anlaşıldığı üzere Sovyetlerin böyle bir niyeti yoktur.

Üçlü İttifak devletlerinin İran topraklarını terk etmesi gereken tarihe gelmeden İranlı yetkililer sorunu BM çerçevesine taşımıştır. Öncelikle Başbakan İbrahim Hakimi ve Bakanları Sovyetler ile iletişim kurmaya çalışmış, fakat başarısız olunca büyük tepkiye yol açan isim olsa da İran'ın Londra Büyükelçisi Seyyid Hasan Takizade'yi BM Ocak toplantısına başvurmakla görevlendirmiştir. Temel başvuru maddesi Sovyetlerin İran içişlerine müdahale ettiği iddiasıdır.

19 Ocak 1946 tarihli Takizade'nin BM'ye başvurduğu mektupta şu ifadeler yer almaktadır: “ **İran katılımcılar heyeti çok yönlü tartışmanın ardından tüzüğün 35.**

Madde,1. Bendinde yer alan şartlara uygunluğunu göz önüne alarak “İran ile Sovyetler Birliği Arasındaki Sorun” un Güvenlik Konseyi gündemine alınmasını Birleşmiş Milletler genel sekreterinden rica etmektedir. Sovyetler Birliği üst düzey devlet yetkilileri ve silahlı birlikleriyle İran’ın içişlerine karışmakla uluslararası arenada krize yol açacak girişimlerde bulunmuştur. BM tüzüğünde yer alan 33. Madde doğrultusunda İran yönetimi sorunla ilişkili Sovyetler Birliği ile defalarca görüşmeler yapmaya çalıştıysa da bu girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı (...)” (Hasanlı, 2005, s.284)

Sovyet Heyet lideri Andrei Vişinski’nin ise 25 Ocak tarihinde bu iddialara yanıt verdiği mektupta şu ifadeler yer almaktadır:

1. Sovyetler Birliği’nin yetkili görevliler ve silahlı birlikler yoluyla İran’ın içişlerine karıştıkları yönünde İran delegelerinin iddiaları amaca uygun olmayıp, büsbütün esassızdır.
2. Sorunla ilgili İran delegelerinin ileri sürdüğü, İran yönetiminin Sovyetler Birliği ile müzakerelere gitmek istediği ve bu tekliflerinin gerçekleşmediği yönündeki iddiaları da amacı yansıtmaktadır. Ortaya konulan bir kanıt, İran yönetiminin 1 Aralık tarihli notasında da görüldüğü gibi sadece görüşme teklifinde kalınmamış, bu görüşmeler yapılmıştır da.
3. Sovyet heyeti, İran yönetiminin yabancı askeri birliklerin İran’da olmasından İran’ın devlet bağımsızlığının çığnendiği ve İran Azerbaycan’ında yaşanan olayların sorumlusu gibi göstermek amacıyla olduğunu belirtmek niyetindeydi. Oysa Sovyet birliklerinin İran’da olması haklı bir taleptir. Nitekim bu hakkı ona 26 Şubat 1921 tarihli Sovyet-İran Antlaşması ve 1942 tarihli Sovyet-İngiliz-İran Antlaşması vermektedir. İran Azerbaycan’ında yaşanan olayların Sovyet askeri birliklerinin orada olmasıyla hiçbir bağlantısı bulunmamaktadır. Bunu inkâr olunması güç kanıtlar belgelemektedir. Yaşanan gelişmeler içteki sorunlardan kaynaklanmaktadır. Sorun, Kuzey İran halkının İran devleti sınırları içinde ulusal özerklik uğrunda mücadelesinden ve demokratik devletler açısından hiçte şaşılacak bir durum olmayan taleplerinin ifadesinden ibarettir.
4. Öte yandan, Sovyet heyeti özellikle son dönemlerde İran’da İran yönetiminin açık biçimde desteğini alarak Sovyetler Birliği’ne karşı

sürdürülen propagandaları da göz ardı etmek niyetinde değildir. Yapılan propaganda içerik olarak Rıza Şah döneminin faşist propagandasını aratmamaktadır. İran'da hükümet ve polis bünyesindeki bazı etkili çevrelerden destek alan gerici güçler Azerbaycan SSC ve Bakü'ye karşı korku uyandıran düşman tavırlar, provokasyon ve bozgunculuk eylemi içindeler. Buna karşılık Sovyet yönetimi iki komşu ülke arasındaki bu tür sorunları İran ve Sovyet yetkililerinin karşılıklı görüşmeleriyle çözmek niyetini taşımaktadır. Sovyet yönetimi iki devlet arasında yaşanan bu türden sorunların çözümünde görüşmelerden kaçınmamış ve kaçınmayacaktır.

5. Bu durumda, Sovyet heyeti BM Güvenlik Konseyinin 34 ve 35. Maddelerini gerekçe göstererek İran heyetinin Güvenlik Konseyine yaptığı başvurunun tümünden yetersiz olduğunu belirtmekte ve Güvenlik Konseyinin bu başvuruya bakmasına kesin itirazını bildirmektedir. (Hasanlı, 2005, s.285-286)

28 Ocak tarihinde ise Takizade Vişinski'nin mektubuna karşılık olarak Sovyetlerin İran içişlerine müdahalelerini içeren ve özellikle Azerbaycan sorununu dile getiren, ayrıca Sovyetlerin 1945 yılında vermiş olduğu notayı da eklemiş olduğu mektubu BM Genel Sekreterine sunmuştur.

Tam bu olaylar sırasında ABD aslında sorumlu olarak Hakimi Hükümeti'ni göstermektedir. Bu sebeple de Hakimi yönetimine hiçbir güven kalmamıştır. 21 Ocak'ta Hakimi istifa etmiştir, 27 Ocak'ta görevi Kavamü's Saltana almıştır. Kavam'ın gelişi özellikle Azerbaycan'ı rahatsız etmiştir. Kavam Meşrutiyet Devriminin bastırılmasında ve Gilan Cumhuriyeti'nin ortadan kaldırılmasında görev almıştır.(Erol,2007,s.82)

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 28 Ocak tarihli oturumunu Azerbaycan Krizi üzerine yapma kararı almıştır. Bunun üzerine Pişeveri de Azerbaycan adına Genel Sekretere başvurmuştur. Başvurmuş olduğu metinde yer alan ifadeler şu şekildedir: “ **Azerbaycan halkı dünyanın en eski tarihi geçmişine sahiptir. Bu halk kendi dilini, gelenek ve göreneklerini yüzyılların izinden bugüne kadar taşımasını bilmiştir. Yüzyıllar boyu bu toplum yabancı işgalcilere karşı mücadeleler vererek kendi bağımsızlığı ve ulusal-özgürlüğü yolunda binlerce evladını şehit etmiştir.**

Azerbaycan'ı bağımlı konuma düşüren İran işgalcileri onun ulusal zenginliklerini acımasızca sömürerek bir zamanlar parlayan Azerbaycan şehirlerini şimdi harabeye dönüştürmüşlerdir. Şovenist siyaset peşinde koşutan İran yönetimi Azerbaycan Türk ulus kimliğini ve Azerbaycan Türkçe'sini şiddetle inkar etmektedir. Buna karşılık Azerbaycan ulusu kendi ulusal-özgürlük mücadelesinden hiç yılmadı. Tahran yönetiminin bütün baskısına rağmen Azerbaycan ulusu kendi özgürlük mücadelesi yolunda sürdürdüğü savaşımı 21 Azer günü başarıyla tamamladı. Atlanta Anlaşması gereğinde Azerbaycan Ulusal Meclisi ve Ulusal hükümeti kuruldu. Gerçek demokratik prensipler doğrultusunda ulusal bir devlet oluşturuldu ve dünya kamuoyu bu konuda aydınlatıldı. Beş milyonluk Azerbaycan ulusu kendi diline, tarihine, gelenek ve göreneklerine göre kendini çağdaş uluslararası ortamda görmek ve hiçbir biçimde bir daha Tahran diktasına baş eğmeyeceğini ve Farsların İran'ın diğer halkları üzerindeki zulmünü kabul etmeyeceği inancındadır. Her Azerbaycan vatandaşı ulusal-özgürlük yolunda kendini feda etmeye hazırdır. Demokratik oluşumun ortaya çıktığı kısa sürede sosyal, ekonomik, kültürel kısaca yaşamın her alanında gözle görülür başarılarla imza atmış, bu çalışmalar sonucunda yüzyıllardır hakları çiğnenen halk kendi ulusal devletini oluşturmaya ve kendini yönetmeye yetkin olduğunu kanıtlamış, Azerbaycan Ulusal Hükümeti toplumun hür iradesiyle ve büyük demokratik devletlerin uluslara özgürlük vaat eden Atlanta Antlaşması doğrultusunda kurulmuş ve bir gerçekliğe dönüşmüştür.

Azerbaycan ulusu, BM Genel Konseyine müracaat ederek, Azerbaycan Ulusal Hükümetini bir gerçek gibi kabul etmeli, başkalarının hiçbir müdahalesi olmadan ona kendi kaderini belirleme hakkı verilmelidir.” (Hasanlı, 2005, s.287-288)

28 Ocak tarihli toplantı da Takizade ve Vişinski'ye konuşma hakkı verilmiş fakat toplantı bir sonuca bağlanamamış, 30 Ocak tarihine ertelenmiştir. 30 Ocak tarihli toplantı daha sert geçmiş ve sonuç BM Güvenlik Konseyi kararı şu şekilde olmuştur: “28 ve 30 Ocak tarihli toplantılarda Sovyetler Birliği ile İran heyetlerinin açıklamalarını dinleyen konsey, sunulan belgeleri inceledikten sonra ve her iki tarafın sorunun görüşmeler yoluyla çözülmesinden yana tavrından dolayı yakın zamanda görüşmelere başlayacaklarını esas alarak bu konuda her iki tarafın da

Güvenlik Konseyini bilgilendirmesi önerilmektedir. Aynı zamanda müzakerelerin gidişatı hakkında Güvenlik Konseyinin bilgi edinmek hakkını kendinde saklı tutmaktadır.” (Hasanlı, 2005, s.290)

Sovyetler Birliği'nin İran'dan çekilmesi konusunda Kavam'a karşı yaptığı başlıca pazarlık konuları; ortak olarak yeni kurulacak petrol şirketinin hisselerinin %51 Sovyet, %49 İran'a ait olması şeklinde; Azerbaycan Ulusal Demokratik Cumhuriyeti'nin İran tarafından tanınması ve Kızıl Ordu'nun 1921 Anlaşması gereği İran da kalması gerektiğidir. Kavam ise petrol anlaşmalarının yasaklandığını; Azerbaycan sorununun bir iç sorun olduğunu ve 1921 Anlaşmasının uygulanması için herhangi bir tehdit durumunun bulunmadığı karşılığını vermiştir. (Erol, 2007, s.84)

1 Ocak 1946 itibariyle ABD, 2 Mart 1946 itibariyleyse İngiltere İran'daki birliklerini çekmeye başlamıştır. Sovyetler ise bir kısım ordusunu geri çekeceğini bildirmiştir. Kavam 4 Mart'ta 1946 Sovyetlerin ülkesini tamamen terk etmesini kabulü karşılığında petrol anlaşmasının gerçekleşmesi için çalışacağını bildirmiştir. Sovyetler ordularını geri çekmek yerine özellikle Tebriz ve çevresinde konuşlandırmaktadır. Bu durumdan rahatsız olan ABD 5 Mart 1946'da Sovyetlere ordularını geri çekmesi yönünde bir ultimatoma vermiştir. Ultimatoma karşılıksız kalınca 8 Mart 1946'da Tebriz'e ordu konuşlandırmasının sebebini soran bir ultimatoma daha vermiştir. Aynı zamanda Truman herhangi bir müdahale durumuna karşı askeri güçlerini hazırlamaktadır (Erol, 2007, s.83-84).

Kavam genel olarak kendi anlatımıyla Azerbaycan sorununu Sovyetlere veya diğer iç ve dış unsurlara şu şekilde dile getirmiştir: **“İran tarihinin en eski tarihlerinden beri, en azı 2500 yıldır Azerbaycan, İran'ın bölünmez bir parçası olmuştur. Bu eyalet etnik, ideolojik, gelenek ve görenekleri bakımından gerçek anlamda İran sayılmıştır. İran tarihinde, hatta kısa süreliğine bile olsa Azerbaycan'ın İran'dan ayrı bir halk olduğu konusunda en ufak bir sorun çıkmamıştır. Söz konusu dil olunca, halkın Türkçe konuşmasına bakmayarak 2500 yıldır edebi dil ve yazı dili hep Farsça olarak gelmiştir. Bu süre içinde tarihin hiçbir döneminde bu halkın Türkçe ciddi bir eser, bilimsel ve tarih içerikli bir yapıta ve Türkçe eğitim kurumları oluşturduğuna rastlanmamıştır. Yukarıda belirtilenlere dayanarak, Azerbaycan bütün tarihi sürecinde ve bugün de İran Anayasasında belirtildiği gibi hep İran'ın bir parçası olarak gelmiştir.**

Azerbaycan'ın özerkliğini talep eden oluşum İran'ın toprak bütünlüğünü bozmaya yönelik yasadışı girişimleri tanımak için anlaşıldığı gibi hiçbir tarihi ve hukuki gerekçesi bulunmamaktadır. Azerbaycan'da ortaya çıkan benzeri görülmemiş olaylar, en önemlisi özerkliği ilanı, bizim yasalara ters düşecek biçimde yerel bir hükümetin oluşturulması, ulusal ordu, polis ve jandarma birliklerinin silahsızlandırılması, Azerbaycan için ayrı ulus ve ayrı dil iddiaları, vergilere el konulması ve askeri seferberlik, Azerbaycan şehir ve köylerine, şehir yönetimlerine, Milli Banka el konulması, bazı devlet memurlarının tutuklanması ve sürgün edilmesi ve buna benzer diğer gelişmeler bizim yasalarımıza aykırıdır. Bu tür olayları ülkenin parçalanması anlamına gelmektedir. Anlaşılacağı gibi, bu tür olaylar bağımsızlık, toprak bütünlüğü ve İran Anayasasının çiğnenmesi demektir.” (Hasanlı, 2005, s.317)

Sovyetler ise Kavam'ın bu görüşüne karşılık olarak V.Molotov aracılığıyla Azerbaycan sorununun çözümü için şu önerilerde bulunmuştur:

1.Azerbaycan'da özerk bir yönetim oluşturulsun; eyalet encümeni ve onların seçtiği hükümetin, bölgelerde ise bölge encümenleri ve onların yönetim birimleri tanınsın. Encümen seçimleri Azerbaycan'da kabul edilen seçim yasasına uygun düzenlensin. Azerbaycan yerel hükümeti başbakan, toprak, sanayi ve ticaret, işleri (toplumsal düzenin kurulması için belirli sayıda askeri birlikler) , maliye, emek, eğitim, sağlık bakanlıklarına, ulaşım, polis birimlerine, mahkeme ve yargı organlarına sahip olmalıdır.

2.Azerbaycan toplumu yerel idarelerde resmi yazışmaları, eğitim ve mahkemeler kendi ulusal diline yapılmalıdır.

3.Azerbaycan hükümetinin başbakanı, aynı zamanda İran yönetimi tarafından onaylanan vali konumundadır.

4.Azerbaycan silahlı birlikler komutanı Azerbaycan yerel hükümetinin yetkisiyle İran yönetimince onaylanır. Askeri birlikler ulusal birlikler prensibine göre düzenlenir.

5.Azerbaycan yerel hükümeti merkezle görüşmelerini ve anlaşmalarını Farsça yapmalıdır.

6.İran Azerbaycan'ından elde edilen vergi ve bütçenin %70'i Azerbaycan hükümetine bırakılır.

7.İran yönetimi İran Azerbaycan'ındaki Demokrat Parti, işçi sendikaları ve diğer demokratik örgütlenmeleri resmen tanımaktadır.

8.İran Meclisine seçimlerde Azerbaycan nüfusu oranında mecliste temsil edilme hakkı veriliyordu. (Hasanlı, 2005, s.319)

Kavam'ın Sovyetler ile yaptığı bütün anlaşma çabaları havada kalmış ABD'nin etkisi ile Sovyetler 1946 yılı Mart ve Nisan aylarında İran'ı terk etmeye başlamıştır. Sovyetlerin İran'ı terk edişinde bazı aydınlar ABD, İngiltere, BM baskısını sebep görmüş; bazı aydınlar ise Truman'ın Sovyetleri atom bombası ile tehdit ettiğini iddia etmişlerdir. Truman daha sonra yaptığı bir konuşma sırasında o dönemle ilgili **“Belirtilmiş zamanda Stalin İran'dan çıkmayınca ben ona İran körfezine geleceğimi söyledim.”** demiştir. (Hasanlı, 2005, s.355)

Moskova'dan eli boş dönen Kavam 11 Mart'ta 14.Meclisi feshetmiş; bu tarihten sonra yapacağı uygulamaları meşrulaştırmaya daha fazla yaklaşmıştır.

Sovyetlerin İran topraklarını terk etmelerine rağmen İran hükümeti bu sorunu BM gündeminden çıkartmamıştır. 25 Mart oturumu öncesinde BM gündemine tekrar sorun getirilmiştir. Fakat beklenen etki alınmamıştır. 26 Mart oturumunda İran konusunun gündeme alınıp alınmaması tartışılmıştır. 27 Mart oturumunda ortam giderek gerilmiştir, 28 ve 29 Mart oturumlarında da durum aynı devam etmiştir.

5 Nisan 1946 tarihinde Sovyetler ve İran arasında petrol imtiyazı ve 6 hafta içinde Sovyet güçlerinin İran'ı terki anlaşması imzalanmıştır. Bu çerçevede 29 Nisan tarihinde İran Hükümeti ve Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti görüşmeleri başlamıştır.

Sovyetlerin ülkeden çıkışı ile Azerbaycan derin endişeye kapılmıştır. Bağirov, Pişeveri ve Doktor Cavit'e Stalin'in talebi ile İran hükümeti ile uzlaşmaları gerektiğini mevcut yapılarını korumaya çalışmalarının yersiz olduğunu iletmiştir. Pişeveri ve Doktor Cavit ise halka bu şekilde söz vermediklerini iletmiştir. (Hasanlı, 2005, s.365-366)

Sovyet yetkililer ile görüşen Pişeveri olaylarla ilgili şu konuşmayı yapmıştır:
“**Bunları dinlerken, 1920 Gilan olaylarını hatırlar gibi oldum. Devrimci dostlarımız o zaman da bizi kandırdılar ve o dönemdeki rejim hepimize baskı altına aldı, yok etti, canımı kurtaran kendini ülke dışına attı. Şimdi de aynı şeyi yapılmakta.**

Başta Kavam olmakla mevcut iktidar sizlerin hepinize aldatmaktadır. Her şeyden önce, siz ordularının çektikten sonra anında Sovyetler Birliği'nden gelenlerin işini bitirecektir, ki onların sayısı binleri bulmaktadır. Ardından bütün demokratik güçleri ve görevlilerinin ipe götürecektir.(...)

Eğer biz Kavam karşısında ödünler vereceksek bu bizim kendi amaçlarımızdan, hatta kendi kişiliğimizden, İran'da yaptığımız büyük çalışmalardan tümünden vazgeçtiğimiz anlamına gelmektedir. Bu benim için kabul edilemez...

Ben ulusumun çıkarları için savaş alanlarında ölmeye hazırım, ancak halkıma ihanet edemem, bu benim için onursuzluktur. Bizzat sizlerin teşviki ve kışkırtmalarıyla biz demokratlar ve onların önde gelenleri daha ilk günkü konuşmalarımızda İran Anayasasını çiğnemeye ve hatta onu tanımadığımız bütün dünyaya ilan ettik. Şimdi, bütün bu olanlardan sonra Kavam yönetiminin bizi af edeceğini mi düşünüyorsunuz?(...)

Beni anlamanızı rica ediyorum. Ben kendi canımı değil, Azerbaycan halkının çıkarlarını savunmaktayım. Gerek Sovyet yönetimi gerek sizler İran Şah yönetimini tanımıyorsunuz. Onlar Sovyet yönetimine bazı ödünlerde bulunmaktalar, yarın ise bütün Azerbaycan ulusunun en başta ise demokratların takibine başlayacaklardır. Bundan adım gibi eminim. Peki sonra ne olacak? Bu insanlar kurtuluş için Sovyet Azerbaycan sınırlarına akın edeceklerdir. Ben, sizin askerlerin bunların binlercesinin önüne geçeceğini, geri dönmeye zorlayacağını olmadı tutuklayacağını gayet iyi biliyorum.

Kızıl Ordu'nun çıkmasından sonra Şah yönetimi bütün hileli oyunları ile bizi günlerce, aylarca değil yıllarca takip edecektir. Zaten ölmek, bize farz gözüküyor. Ancak bırakın da şerefimizle ölelim. Bırakın da, dünya şunu anlansın Azerbaycan Türkleri onun Demokrat Partisi ve Ulusal Hükümeti korkarak değil,

İran Şah yönetimine karşı kendi özgürlüğü için savaş meydanlarında yok oldu. Bunun için de sizler, Kızıl Ordu çıktıktan sonra dışarıda beklemelisiniz, İran'ın işlerine müdahale etmemelisiniz ki bizler daha henüz özgürlüğüne kavuşmamış şehir ve köylerin insanlarını ayağa kaldıralım, fedailerin ve bize silahlı destek verecek güçlerin katkısıyla gerici Şah yönetimi saldırılarına karşı Azerbaycan sınırlarını savunması için kendimizi siper edelim. Son adamımız ölene kadar savaşağız. Yiğit Azerbaycan Türkleri buna hazırlar. Müsaade edin, bütün gücümüzü seferber edelim. İran'ın bütün özgürlük yanlılarıyla ile temas kuralım. Tahran'a kadar gidip, Şah yönetimini devirelim ve İran'da gerçek bir demokratik rejim kuralım. İşte o zaman Azerbaycan Türklerinin ve Azerbaycan ordusunun geleceğine yönelik yaşama umutları doğacaktır.(...)

Kendisine sorulan “Eğer sorunları barışçıl yollarla çözmek mümkün olursa ne gibi ödünler verirsiniz?” sorusunun üzerine cevabını şöyle vermiştir:

- a) Azerbaycan'ın özerkliği encümen bazında tanınmalı;
- b) Kendi ordumuz ve askeri yönetimimiz olacak, ancak bütün İran Merkezi Karargâha bağlı olacaktır; gerektiğinde Azerbaycan ordusu İran'ı yabancı saldırılarından savunacak, ancak yerel kavimlere karşı kullanılmayacaktır;
- c) İşlerine Tahran'dan jandarma ve askeri destek alınmadan Azerbaycan'a kendisi tarafından yürütmek hakkı tanınacaktır;
- ç) Azerbaycan'da bürokrasi Türkçe, Tahran'la yazışmaları ise Farsça yapılmalıdır;
- d) Okullarda eğitim İlkokul 3. sınıfa kadar Türkçe, 3. sınıftan sonra ise ek olarak Farsça dersler de verilmelidir;
- e) Devlet toprakları köylülerin elinde kalmalıdır. Köylüler arasında dağıtılmış özel mülkiyete ait toprakların bedeli devlet tarafından ödenmelidir ve köylüler taksitler halinde bu parayı devlete vermelidirler;
- f) Ulusal hükümet tarafından çıkarılan yasaların hukuki geçerliliği Tahran yönetimince onaylanmalı, İran yasalarına göre demokratlar takip edilmemelidirler;
- g) Azerbaycan toplumunun nüfus oranına göre İran Millet Meclisinde temsil hakkı elde etmelidir;

h) Azerbaycan'dan kaçmış demokratların geri dönmesi sağlanmalıdır. (Hasanlı, 2005, s.373-378)

Bu dönemde Pişeveri Meclisin gizli bir oturumunda üç seçenekli bir karar çıkartmıştır: Birincisi, Türkiye'ye ilhak; İkincisi, eğer ilhak meselesi Türkiye'ye zarar verecekse istiklal ilan etmek ve Türkiye'nin desteğini almak; Üçüncüsü, Türkiye'den olumlu cevap alınmazsa İran'ın bünyesinde kalmak. Ankara'ya bu kararları bir heyet ile iletmiştir. Türkiye, Stalin ile Şah arasındaki gizli petrol anlaşmasını bildiğinden olsa gerek talebe olumsuz yanıt vermiştir. (Hasanlı, 2002, s.650)

Ayrıca Pişeveri Tahran'da ki Tudeh Partisi ve Halk Partisi yetkililerine Sovyetlerden habersiz görüşme teklif etmiştir.

Kavam yönetimi ise İran'da mevcut durumu düzenlemek için 7 maddeyi gerçekleştirmeyi öngörmüştür:

1. Köy işletmeciliği, ticaret ve sanayi, taşımacılık, eğitim, sağlık ve emniyet görevlileri ayrıca mahkeme, yargı ve mali sorumlular eyalet ve bölge encümenleri tarafından atanır, onlar hakkında resmi kararlar ise mevcut yasalara göre merkezi hükümet tarafından onaylanır

2. Eyalet Encümeninin önerisi doğrultusunda bölgeye genel valinin atanması hükümete aittir. Askeri birliklerin ve jandarma komutanı görevlerini onaylanması da hükümetin yetkisi sınırlarındadır

3. İran'ın genelinde olduğu gibi Azerbaycan içinde Resmi dili Farsça'dır. Ancak yerel idare ve mahkeme işleri Fars ve Türk dillerinde yapılmakta Türkçe ilkökul 5. sınıfa kadar okutulmaktaydı.

4. Ülkenin bütçe tasarısı ve vergi işlemleri hazırlanırken hükümet Azerbaycan şehirlerin onarılması, halk eğitiminin ve sağlık koşullarının iyileştirilmesi için gerekli harcamaları dikkat merkezinde tutacaktır.

5. İran'ın genelinde olduğu gibi demokratik örgütlerin, sendikaların ve diğer grupların çalışmaları özgürdür.

6. Azerbaycan toplumu ve demokratik liderleri Azerbaycan'da yaşanan gelişmelerden dolayı cezalandırılmayacaklardır.

7.Milletvekili sayısı eyaletin nüfusu oranında belirlenecektir. Meclisin 15. birleşmesinde bu konuda yasa önerisi sunulacaktır. Öneri kabul edildikten sonra meclise yeniden seçimler yapılacaktır. (Hasanlı, 2005, s.404-405)

Sovyet güçlerinin İran'dan çıkışı ile tamamen güçsüz kalan Azerbaycan İran hükümeti ile anlaşmaya yakın durmak zorunda kalmıştır. Sovyetler ülkeden çıkarken Azerbaycan'a silah veya herhangi bir savunma unsuru bırakmamış, köy ve kentleri silahlardan arındırarak terk etmiştir. 13 Haziranda Tebriz Antlaşması iki taraf arasında imzalanmıştır. Antlaşma maddeleri şu şekildedir:

1. Hükümet bildirisinin 1.maddesine aşağıdaki ibarenin eklenmesi konusunda anlaşmaya varılmıştır: “Mali yetkili de Eyalet Encümeni tarafından önerilir ve hükümet tarafından onaylanır”.
2. Hükümet Bildirisinde genel valinin Eyalet encümeninin onayı doğrultusunda hükümet tarafından atanmasıyla ilgili varılan anlaşmayla Dışişleri Bakanlığı Eyalet Encümeni tarafından gösterilen adaylardan birini genel valilik görevine atamak için hükümetin onayı alınacaktır.
3. Bu gelişmeler üzerine Azerbaycan'da yaşanan değişiklikleri esas alan hükümet, Azerbaycan Ulusal Meclisi olarak seçilen parlamento Eyalet Encümeni adını alacaktır. XV. Meclis seçimleri yapıldıktan sonra burada eyalet ve bölge encümenleri hakkında hükümet tarafından verilen yasanın onaylanmasıyla ve bu yasanın yürürlüğe girmesi dolayısıyla Azerbaycan Eyalet Encümenine seçimler yapılacaktır.
4. Azerbaycan'da ki gelişmeler sonucunda askeri yönetmenlik kadrolarının oluşturulduğu ve bu anlaşmayla İran ordusunun bir parçası olacak Askeri birlikler konusunun çözüme kavuşturulması ve bu birlikleri yönetecek komutanlar sorunun çözümlenmesi için İran yönetimi ve Azerbaycan Eyaleti Encümeni katılımcılarından oluşan bir komisyon oluşturulacaktır. Komisyonu çalışmalarını kısa sürede tamamlayarak önerilerini yönetimin onayından sunacaktır.
5. Azerbaycan'ın mali konumuna gelince, anlaşmaya göre Azerbaycan'dan toplanan gelirlerin %75'i yerel gereksinimler için ayrılacak %25'i ise devletin genel gereksinimleri için merkeze ödenilecektir.

6. Hükümet en müsait zamanda Miyane-Tebriz demiryolu ağının başlayacağı sözünü vermektedir. Yol yapımında işçi olarak öncelikle Azerbaycanlı işçiler ve uzmanlar görev yapacaklardır.
7. Gönüllü fedai birlikleri jandarma birlikleri olarak görev yapacaklardır. Gerek bu gerekse de yönetmenlik konularında hükümet ve Azerbaycan Encümeni katılımcılarıyla ortak yerlerde çalışmak üzere komisyon oluşturulacaktır. Komisyon kendi çalışmalarını mümkün olduğu sürece kısa sürede tamamlayacaktır.
8. Azerbaycan'daki demokratik gelişmeler doğrultusunda köylülere verilen topraklar konusuna gelince, hükümet İran genelinde toprağın köylüye verilmesi prensibini benimsediğine göre devlet topraklarının köylüler arasında dağıtılmasına hiçbir şekilde olumsuz yaklaşmayacaktır. Bu konuyla ilgili yasa tasarısı hazırlanır hazırlanmaz meclisin onayına sunulacaktır. Diğer toprakların köylülere verilmesi sorununa gelince bu konu hükümet ile eyalet encümeni arasında oluşturulacak komisyona bırakılacak, komisyon toprak ağalarının uğradığı zararın karşılanması ve onlara başka toprak sahalarının ayrılması hakkında kendi önerilerini hazırlayarak onay merkezine sunacaktır.
9. Hükümet vatandaşların özgürlük ve demokratik haklarını güvenceye alan özellikle de kadınlara yönelik genel, gizli, bağımsız, uygun ve seçme seçilme hak ve özgürlüklerin sağlanmasına ilişkin yasa tasarısını hazırlayarak XV.meclis seçimleri yapıldıktan sonra parlamentonun onayına sunulmasına karar vermektedir. Aynı zamanda meclise seçilecek Azerbaycan milletvekillerinin sayısı eyaletin nüfus oranına göre belirlenmesine ilişkin yasa tasarısını da hükümet yeni meclisin gündemine getirecektir. Yasanın onaylanmasının ardından ilave seçimler yapılacak ve seçilen milletvekilleri meclisteki yerlerini alacaklardır.
10. İran'ın 3. ve 4. ostanları Azerbaycan eyaleti olarak kabul edilecektir. (Üçüncü ostana Tebriz ve Erdebil, Dördüncü ostana ise Hoy, Rızayye, Mahabad, Marağa ve Bicar merkezleri dahildir).
11. Hükümet Azerbaycan'daki çalışmaların yürütülmesi için genel valilik, eyalet yönetimleri ve eyalet encümen üyelerden müteşekkil

Yönetmenlik Merkezinin kurulmasına onay vermektedir. Merkez, eyalet encümeninin yetkisi altında kendi çalışmalarını sürdürecektir.

12. Hükümetin 12 Nisan 1946 tarihli Bildirisinde ilk, orta ve yüksek okullarda eğitime ilişkin madde tam anlaşılmadığından bu maddeye aşağıdaki ibareler eklenmektedir: “İlk,orta ve yüksek okullarda eğitim iki dilde, Fars ve Türk dillerinde ve Eğitim Bakanlığı'nın kararı doğrultusunda verilecektir. Karar bölgesel dengeler göz önüne alınarak yeniden düzenlenecek demokratik ve yeni uygarlık ölçüleri esas alınarak hazırlanacaktır.
13. Hükümet, bu anlaşma gereği sağlanan avantajları Azerbaycan'da yaşayan Kürtlere de tanımaya onay vermektedir. Hükümet Bildirisi'nin 3. maddesi gereği ilkokulların 5. sınıfına kadar dersler onların kendi dillerinde yapılacaktır.
14. Hükümet, şehir yönetmenliğine dair yasa tasarısının XV. Meclisin gündemine almak görüşündedir. Bu yasa İran'ın genelinde yürürlüğe konulacak genel, gizli, bağımsız ve eşit seçim hakkı demokratik biçimde sağlanılacaktır. Yasanın onaylanmasının ardından Azerbaycan ve İran'ın diğer bütün eyaletlerinde belediye seçimleri gerçekleştirilecek yasa onaylanana ve seçimler yapılanaya kadar Azerbaycan'da ki mevcut belediyelerin yetkilerine dokunulmayacaktır.
15. Anlaşma metni iki kopya halinde hazırlanarak taraflarca imzalanmıştır. Anlaşma hükümet ve Azerbaycan Eyalet Encümeni tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girecektir. İmzalar: Muzaffer Firuz, Seyid Cafer Pişeveri - Tebriz ,13 Temmuz 1946 (Hasanlı, 2005 ,s449-451)

Bu tarihlerde hala yapılmamış olan 15. Meclis seçimleri için Kavam karar almıştır, Aralık ayında seçimler yapılacaktır. Bu sebeple Kavam Kasım ayı sonu itibariyle Güney Azerbaycan'da güvenliğin sağlanmasını bahane ederek Amerikalı General Herbert Norman Schwartzkopf komutasındaki orduların Güney Azerbaycan'a gideceği beyanını gazetelerde yayınlamıştır. 4 Aralıkta İran ordusu Güney Azerbaycan'a girmiştir. Azerbaycan kuvvetleri 8 Aralık'a kadar direnmişlerdir. Daha sonra Sovyetler 'den yardım istemişler fakat Sovyetler manevi destek harici herhangi bir destek sağlayamayacaklarını iletmişlerdir. Aynı zamanda 5 Aralık'ta Azerbaycan BM'ye başvurmuştur. Stalin ise bu sırada Güney Azerbaycan'a İran ordularının

girmesi için Pişeveri'ye mektup göndermiştir. Pişeveri hiçbir şekilde İran ordusunun topraklarına girişini kabul etmemiş. Encümen Başkanlığından istifa ederek Sovyet sınırına doğru yönelmişlerdir. 12 Aralık'ta İran ordusu Tebriz'e girmiş, 20 Aralık'ta tam kontrolü sağlamıştır. (Erol, 2007, s.87)

Savaş 3 gün sürmüş, 25 bin Azerbaycan Türkü katledilmiştir. 2500 kişi idama mahkûm edilmiş, 8000 kişi ağır cezaya çarptırılmıştır. Milli Hükümetin kurduğu tüm merkezler kapatılmıştır, Türkçe eserler yakılmıştır (Habibli, 2013, s.36). Azerbaycan köylerindeki halk Fars bölgelerine göç ettirilmiştir. 12-19 Aralık 1946 tarihlerinde Pişeveri'nin yoğun çabalarıyla Sovyet hattı açtırılmış kaçabilen halk oradan Sovyetlere sığınmıştır. Pişeveri ise Sovyet topraklarında Stelin yeterince tedirgin olmuştur. Ülkesinde ki Türkler ile Pişeveri'nin birleşmesinden korkmuştur ki bu sırada Pişeveri de Gence yakınlarında Tebriz'e geri dönmek için hazırlık yapmaktadır. Tam hazırlıklarını tamamlarken 11 Temmuz 1947 tarihinde Pişeveri Şeki'ye giderken Ermeni şoförünü kullandığı araçta trafik kazasında hayatını kaybetmiştir.

Muhammed Rıza Şah'ın yönetim politikalarını inceleyecek olursak; 1941 yılında devletin başına geldikten sonra Musaddık'ın başbakanlık dönemine kadar bir ara dönem yaşanmıştır. Bu ara dönem içerisinde 12 Başbakan değişmiştir. 9'u eşraf ailelerinden, 3'ü arazi sahibi üst tabakadan olan başbakanlar; Furugi Ali, Ahmed Şah'a eğitimlik yapmıştır; 1910'luyıllarda Adalet Bakanlığı yapmıştır. 1919 Versay Konferansında ülkesini temsil etmiştir. 1920'ler de üç kez savaş bakanlığı yapmıştır. Süheyl Ali, 1910'larda Tebriz vekili Takizade sayesinde siyasete girmiş tüccar oğludur. Rıza Şah'a katılarak içişleri ve dışişleri, yol bakanlıkları görevlerinde bulunmuş, Kirman valisi olmuş, Hazar Balıkçılık Şirketi'nin yöneticilik yapmış, daha sonra ise Londra Büyükelçiliği görevinde bulunmuştur. Kevam Ahmed, eşrafi savunan Pehlevi aleyhine konuşmalar yapmıştır. Savaş, adalet, maliye, içişleri bakanlıkları görevi almıştır. Said Muhammed, Herat'tan Azerbaycan'a gelmiş arazi sahibi bir aileden gelmiştir. Murtaza Beyat, Arak'ın zengin aile çocuklarındandır. 1925-27 döneminde Maliye Bakanlığı yapmıştır. İbrahim Hekimi, saray doktorunun oğludur. Kendisi de Kaçar Sarayının doktorudur. Birinci mecliste Demokrat kanatta bulunmuştur. Rıza Şah tarafından istifa ettirilmeden önce Eğitim ve Maliye bakanlıkları yapmıştır, daha sonra 1933 yılında Tarım Bakanı olarak tekrar göreve

başlamıştır. Muhsin Sadr, medresede eğitim görmüş bir hukukçudur. Yargıçlığın yanı sıra Şaha ait arazileri idare etmiştir ve bu sırada kendi mülkünü bir hayli arttırmıştır. Abdül Hüseyin Hacir, Tebrizli silahlı bir gönüllünün oğludur, Takizade tarafından siyasete kazandırılmıştır. Ali Mansur, Rıza Şah'a boyun eğmiş eski seçkin tabakadandır. Tutuklanmadan önce Başbakan ve İçişleri bakanıdır. Daha sonra affedilerek Sanayi Bakanı yapılmıştır. Ali Razmara, Başbakanlar arasındaki tek askerdir. Kürtlere, Lurilere, Hamzalara karşı başarılı savaşmıştır. Hüseyin Ala, Alaü'l-Mülk'ün oğludur. 1906'dan 1915'e kadar birkaç kez Dışişleri Bakanlığı yapmıştır. Muhammed Musaddık, toprak sahibi bir aileden gelir ve ülkede önemli değişiklikler gerçekleştirmiştir (Abrahamian, 2017, s.132-137).

Musaddık, ülkede güvenilir bir isim olarak bilinmektedir. İç ilişkilerde katı bir anayasacı, dış ilişkilerde yabancı egemenliğinden kurtulmayı amaçlayan politikalar benimsemiştir. Pehlevi Hanedanlığının kurulmasına karşı çıkmış; bu sebepten bir süre hapiste kalmıştır. Daha sonra Tahran'da doğduğu köye yerleşmiş, 1941 yılında da siyasete geri dönmüştür. Siyasete döndükten sonra Muhammed Rıza Şahı topa tutmuştur, 1949 Kurucu Meclisi seçimlere hile karıştığı sebebiyle sorgulamıştır. Başbakan seçildikten sonra aldığı Avrupa eğitimlerinin de sonucu olarak kendisinden Doktor ünvanı ile söz edilmesini istemiştir (Abrahamian, 2017, s.151-152).

Musaddık, İran Partisi, Emekçiler Partisi, Ulusal Parti, Tahran Pazar Ticaret Derneği ve Zanaatkârlar Lonca'sını birleştirerek Ulusal Cephe'yi kurmuştur. Ulusal Cephe birçok farklı fikri düşünceyi içerisinde bulunduran bir yapıdır. Ulusal Cephe sayesinde orta sınıfta desteğini alan Musaddık, kendi politikalarını uygulamaya başlamıştır. İlk işi ülkeye adaletsiz gelir sağlayan Anglo İranean Oil Company (AIOC) ve onun ülkede başına buyruk davranışlarına karşı olmuştur. Petrolü millileştirme politikasını uygulamaya koymuştur. 1940'lı yıllarda İngiltere şirketi ile İran'a verilen gelir payının düşük olduğu defalarca görüşülse de bir sonuç alınamamıştır. İran Meclisi İngiltere'ye şirket gelirinin %50-%50 eşitlenmesi için öneri sunmuştur. İngiltere bir süre sonra öneriyi kabul etmiş olsa da, Musaddık ve Ulusal Cephe'nin asıl amacı İran Petrollerinin millileştirilmesi olduğu için anlaşma onaylanmamıştır. Halk millileştirmeyi desteklediklerini gösteren gösterilere başlamış, Musaddık ise meclise bir kanun tasarısı sunmuştur. Meclis tasarısı 15 Mart 1951 yılında onaylanmış ve İran

Petrolleri millileştirilmiştir. Bu dönemde Başbakan Razmara AIOC ile olan anlaşmayı tek taraflı reddetmenin yasal olmayacağını söylemiştir ve 3 Mart 1953 tarihinde bir suikast sonucu öldürülmüştür. Yerine geçen Ala'da kısa süre sonra istifa etmiştir, Musaddık 28 Nisan 1951'de Başbakan olmuştur. İngiltere ile ilişkiler giderek gerilmiştir, İngiltere'nin İran'a yaptığı ekonomik yaptırımlar giderek artmıştır. Bir yandan Uluslararası Adalet Divanı'na konuyu götürün İngiltere diğer yandan askeri müdahalede bulunmak istese de 1921 tarihli Sovyet-İran Dostluk Anlaşmasından dolayı askeri müdahalede bulunamamıştır. Sovyetlerin soruna müdahil olmasını istememiştir. İran Uluslararası Adalet Divanı'na sorunun şirket ile kendi arasında bir durum olduğunu söylemiş, çıkan sonucu tanımayacağını belirtmiştir ve Divan 22 Temmuz 1952 tarihinde İran aleyhine karar vererek İngiltere'yi soruna taraf görmemiştir. Bu defa sorunu BM Güvenlik Konseyi'ne taşıyan İngiltere Konsey'den de bir sonuç alamamıştır (Abrahamian, 2017, s.152; Arı, 2012, s.425-427).

1908 yılından itibaren D'Arcy Petrol şirketi AIOC ismini almıştır, 1953 yılından itibaren ise AIOC şirketi British Petrol (BP) olarak adlandırılmıştır (Cavadbeyli, 2014, s.9).

1952 yılında Musaddık Şah'la sorun yaşamaya başlamıştır. Sebebi Musaddık'ın monarşi ve toprak ağalarını zayıflatma çabası ve Savaş Bakanı'nı atama yetkisi olduğunu bildirmesidir. Pehlevi hanedanları içinse askeriye her şeyden önemlidir. Şah bu duruma karşı çıkmış fakat Musaddık kararlarını halka iletmiştir. Halk gösterilere başlayıp genel grevler ortaya çıkınca Şah geri adım atmak zorunda kalmıştır. Bu olaylar İran tarihinde 30 Tir (21 Temmuz) krizi olarak bilinir. Musaddık 30 Tir gününü "Milli Ayaklanma" günü ilan ederek Savaş Bakanlığı'nı kendi sorumluluğuna alıp Bakanlığın adını Savunma Bakanlığı yapmıştır; Genelkurmay Başkanını tayin etmiş, 136 subayı ordudan uzaklaştırmış çeşitli değişikliklere gitmiştir. Hükümdarlık arazilerini devlete aktarmış, sarayın bütçesini azaltmış, Şahın yabancı büyükelçilerle görüşmesini yasaklamıştır, Şahın kız kardeşi Prensese Eşref'i siyasi açıdan etkin olduğu için sürgüne göndermiş, Saray Bakanlığı'na şaha karşıt arkadaşını getirmiştir. Saray aleyhine yazılar yazan gazetelerin kapatılmasına karşı çıkmıştır. Meclis bu gibi kararları onamayınca Musaddık Senato'yu lağvetmiş, yandaşlarının Meclis'ten istifasını sağlayarak üye yeter sayısını düşürmüştür (Abrahamian, 2017, s.156).

Aslında Musaddık'ın 1952 yılı politikaları 1953 yılındaki Darbe'nin önünü açmıştır. ABD, İngiltere'nin müttefiki olarak petrol konusuna dâhil olmuştur. İngiltere Musaddık'ın petrol konusunda asla taviz vermeyeceğini bildirirken, ABD Musaddık'ın sadece kâğıt üzerine millileştirme yaptığını petrol imtiyazını yine AIOC ve kendilerine ait birkaç şirket Konsorsiyumuna bırakacağını bildirmiştir, İngiltere'yi bir yıldan uzun bir süre beklemede bırakmıştır. Fakat ABD İngiltere'nin tezlerinin doğru olduğunu gördüğünde Musaddık'ı indirmek için darbeden başka bir yol kalmamıştır. CIA tarafından MI6 destekli Ajax Operasyonu ile Musaddık siyasetten uzaklaştırılmıştır. İlk aşamada Musaddık'a psikolojik baskı uygulanmış daha sonra operasyon gerçekleştirilmiştir. Operasyonun başına CIA'den Kermit Roosevelt getirilmiştir. Kermit, Şaha Musaddık'ın azledildiğini yerine Fazullah Zahidi'nin getirildiğini bildiren fermanı imzalatmıştır. Şah Fermanı imzalamış Bağdat'a oradan Roma'ya gitmiştir. İmparatorluk muhafızı Albay Nasırı'ye ise Musaddık'a fermanı götürmek ve General Riyahi'yi tutuklama görevi verilmiştir. Musaddık fermanı getiren Nasırı'yi fermanı kendisinin yazmasıyla suçlayarak tutuklatmıştır. Şah'ın ülkede olmaması da Musaddık'ın elini güçlendirmiştir. Kermit canlı yayında kendisinden emin bir şekilde darbe haberini vermek için beklerken spikerin Musaddık'ı davet etmesiyle şok olmuştur. Musaddık kendisine karşı yapılan darbenin başarısız olduğunu canlı yayından duyurmuştur. Şah'ın da ülkede olmaması halkın Musaddık lehine gösteriler düzenlemesini kolaylaştırmıştır. Şah ise Bağdat'tan yaptığı bir açıklamada fermanı kendisinin imzaladığını söylemiştir. Böylece ordu ve belli bir kesim halkın Musaddık'a bakışı değişmiştir; Musaddık aleyhine gösteriler de başlamıştır. Ülkede gerçekleşen gösteriler Musaddık aleyhine ve lehine olarak gruplara ayrılmıştır. Kermit General Zahidi ile bir görüşme gerçekleştirerek Şahın imzaladığı fermanı hızla halka dağıtmışlardır. Musaddık ülkede gösterilerin de artmasıyla 19 Ağustos 1953 tarihinde İngiltere ve ABD etkisiyle iktidardan uzaklaştırılmıştır. 2009 yılında ABD Başkanı Obama yaptığı açıklamada 1953 darbesine karışıklarını itiraf etmiştir (Bolat, 2013, s.71; Öçal, 2016, s.22).

Musaddık'ın gidişi ile Muhammed Rıza Şah ülkesine dönmüş ve Pehlevi politikalarını uygulamaya koymuştur. Yeni başbakan Zahidi'nin gelişi ile petrolün millileşmesi tarihe karışmıştır. İlk işi ordu, bürokrasi ve saray patronaj sistemini düzenlemek olmuştur. Zahidi BP ve bazı ABD'li şirketlerle 15 Ağustos 1954 tarihinde petrol anlaşması imzalamıştır. 1954 yılında yapılan petrol anlaşmasıyla İran'ın %50

pay alması ve 1973 Arap-İsrail savaşını fırsat bilerek OPEC'in petrol fiyatlarını dört katına çıkartması İran'a petrol geliri sayesinde önemli gelişme fırsatı sunmuştur. 1950'li yılların ortalarında petrol geliri 34 milyon dolarken, 1970'li yılların başında 5 milyar dolara sonlarında ise 20 milyon dolara çıkmıştır. Orduya verilen önem en üst seviyededir. Silah alımları devam etmekte, Şah tüm askeri konularla birebir ilgilenmektedir. Kilit askeri mevkilere aile üyelerine getirmektedir. Devlet bürokrasisi alanında dört olan bakanlık sayısı on ikiye çıkartılmıştır. Eklenen Bakanlıklar Enerji, Çalışma, Sosyal Yardım, Köy İşleri, Yükseköğretim, Kültür ve Sanat, Turizm ile Konut, Şehirleşme Bakanlıklarıdır. Devlet mali konularda Merkez Bankası, Sanayi ve Maden Bankası, Ulusal İran Radyosu ve Televizyon Kurumu, Ulusal Petrol Şirketi, Ulusal Sinema Şirketi gibi kurumları desteklemektedir. Saray Patronaj sistemi ise artan petrol gelirleri sayesinde giderek büyümüştür. 1953 yılından 1977 yılına kadar olan Başbakanlardan sadece ikisi Şah'ın kişisel tercihi dışındadır. Bu iki kişiden bir 1953 darbesi sonucu başa gelen General Zahidi'dir. Diğer Kennedy yönetimi tarafından başa gelmesi istenen Ali Emini'dir (Abrahamian, 2017, s.163-169).

Bu dönemde ABD Başkanı Kenndy Muhammed Rıza Şah'a başka toprak reformu olmak üzere siyasal ve sosyal reformlar yapması karşılığında maddi yardımda bulunacağını söylemiştir. Şah ise bunun üzerine ülkede 26 Ocak 1963 tarihinde halka Beyaz Devrim reformunu sunmuştur ve halkın oylaması ile Beyaz Devrim reformu uygulanmaya geçmiştir. Halk oylaması sonucu demokratik yollarla uygulamaya konulduğu için Beyaz Devrim adını almıştır reform programı (Gökalp, 2016, s.23). Beyaz Devrime karşı çıkan muhalifler sürgün edilmiştir.

Toprak reformu Beyaz Devrimin en önemli parçasıdır. Şii ulemanın mülkiyetinde olan mallara el konulmuş, Çarşı adı verilen orta ve küçük esnafın etkisini azaltmak amacıyla yabancı sermaye yatırımları teşvik edilmiştir (Çitlioğlu, 2015, s.30). Başta ulema sınıf olmak üzere tüm İran halkı Beyaz Devrimden zarar görmüştür. Azerbaycan Türkleri de bu dönemde merkezle yaşanan problemler dolayısıyla ve Beyaz Devrim'in etkisi ile ekonomik ve sosyal açıdan kötü günler geçirmişlerdir.

Toprak reformu sayesinde işsiz kalan köylü nüfus kentlere göçmüş göçebe hayat artmış, kısmen sanayileşme gerçekleşmiştir. Beyaz Devrim'in olumlu yanlarına ise eğitim kurumlarının sayısının artması, hastane sayısının artması ve kadınlara haklar verilmesi sayılabilir. Ülke içinde yaşanan bu değişiklikler toplumsal sınıf farklılıklarını beraberinde getirmiştir.

Üst Sınıf	
%0,1 Pehlevi ailesi, subaylar, üst düzey devlet memurları, sarayla bağlantılı girişimciler	
Orta Sınıf	
%10 modern (ayıklı) Serbest meslek sahipleri, Devlet memurları, Büro çalışanları, Üniversite öğrencileri	%13 geleneksel (mülk sahibi) Ulema, Pazarcılar, Küçük fabrika sahipleri, Atölye sahipleri, Ticari çiftçiler
Alt Sınıf	
%32 Kentli Sanayi işçileri, Küçük Fabrika işçileri, Atölye işçileri, İnşaat işçileri, Seyyar satıcılar, İşsizler	%45 Kırsal Kökenli Toprak sahibi köylüler, Neredeyse topraksız köylüler, Topraksız Köylüler, İşsiz kırsal kesim

Tablo 5: İran’da Beyaz Devrim Sonrası Toplumun Sınıfsal Yapısı (Abrahamian, 2017, s.184).

Abrahamian ‘Modern İran Tarihi’ adlı kitabında yaşanan değişikliklerin toplumsal gerilimi üç alanda topladığını yazmıştır. Bu alanlardan birincisi aydınlar ve kentli işçilerin içinde bulunduğu sınıftır. Bu sınıf daha önce Pehleviler’e meydan okumuş Muhammed Rıza Şah’ın politikalarıyla da kendilerini ifade ettikleri sendikalar, bağımsız gazeteler, siyasi partilerin ellerinden alınmasıyla Şah rejimine karşı giderek düşman olmuşlardır. İkincisi Şah’ın “Damlama Teorisi”nin başarısız olması sonucu giderek fakirleşen sınıftır. Bu teoriye göre zenginlik damlayarak aşağı doğru inecektir. Fakat teori tam tersine işlemiş, sınıflar arasındaki uçurum giderek artmıştır. 1950’li yıllarda İran Üçüncü Dünya Ülkeleri arasında en eşitsiz gelir

dağılımına sahip ülkedir. Üçüncüsü artan petrol gelirlerinden beklentiye giren halkın bu beklentilerini boşa çıkması sonucu Şah'a karşı oluşan muhalif gruptur. Ayrıca bu dönemde ülkede yükseköğrenim gören kişi sayısı oldukça azdır, eğitilmiş kişilerin birçoğu da yurt dışında çalışıyor durumundadır. Bu durumda Beyin Göçü kavramı İran ile ilişkilendirilmiştir (Abrahamian, 2017, s.185).

1963 Devrimi sonrası Humeyni özellikle bu devrimin ABD tarafından yaptırıldığını dillendirmiş, İran kültürünün yok edilmeye çalışıldığını savunmuştur ve bunun üzerine önce Türkiye'ye daha sonra Irak ve Paris'e sürgün edilmiştir. Sürgünden önce Humeyni için idam kararı verilmiş fakat Ayetullah Şeriatmedari Humeyni'yi kurtarmıştır. Şeriatmedari Azerbaycan Türküdür aynı zamanda ulema sınıftandır ve Büyük Ayetullah'tır. Fakat kendisi yönetimde dinin etkisinin değil 1906 Meşrutiyet Devriminde yer alan anayasal maddelerin yönetimde yer alması gerektiğini savunur (Çitlioğlu, 2015, s.41).

1970'li yıllar Şah ile halk arasındaki uçurumun giderek arttığı yıllardır. 1975 yılına gelindiğinde Şah ansızın siyasetinde değişiklik kararı almıştır. 1975 yılında Diriliş Partisi'ni kurmuş yıl boyunca ülkede tek parti yönetimini hâkim kılmaya çalışmıştır. Tüm halkın bu partiye üye olması olmayanların ise gizli komünist ilan edilmesi kararlaştırılmıştır. Diriliş Partisi pazarda şubeler açmış, yıllardır var olan loncaları dağıtmış, kendi adamlarını pazarların başına getirmiştir. Böylece Şah pazar sınıfını da kendi karşısına geçirmiştir. 1975 yılı sonunda ülkeyi vuran kriz sebebiyle Diriliş Partisi pazarlara karşı çok büyük önlemler almış ülkenin durumunu giderek kötüleştirmiştir. Pazar sınıfı çareyi ulemaya sığınmakta bulmuştur. Fakat Diriliş Partisi din kurumlarına da müdahalelerine başlamıştır. Ulema Diriliş Partisi net tepki göstermiştir. Humeyni Diriliş Partisi'nin haram olduğunu açıklamıştır. Muhammed Rıza Şah bu partiyi kurmakla monarşiyi güçlendirememiş, aksine hâkimiyeti kaybetmiştir. 1977 yılına gelindiğinde Şah başarısız Beyaz Devrim sonucu kendisine muhalif olan isimlerle; tek parti yönetimine geçme çabası sonucu kendisine muhalif olan isimlerin ve muhalif orta ve alt sınıfın tepkileri ile yoğun bir şekilde karşılaşmaya başlamıştır. 1977 yılında özellikle Avrupa'da insan hakları konusunda yönelimlerin artmasıyla, Jimmy Carter'ın Sovyetler ve İran'da yaşanan insan hakları sorunlarını gündeme getirmesiyle ve Londra'da yayımlanan Sunday Times gazetesinde İran'daki keyfi tutuklamalar ve işkencelerin olduğuna dair yazılar yayınlamaları Muhammed Rıza Şah'ın sıkı politikalarına biraz ara vermesine sebep olmuştur. Oluşan bu boşlukta

muhafif sesler hemen yükselmeye başlamıştır. 1978 yılının Ocak ayında hükümet yanlısı İttılaat gazetesi Humeyni ve Ruhani liderlerin “kara irticacı” olduklarını yazmıştır. Bu yazıdan sonra Humeyni ve Şeriatmedari başta olmak üzere halk gösterilere başlamıştır. Kum kentinde medrese öğrencileri ve yerli pazarcılar, yaşlı din adamları sokakları ele geçirmiş güvenlik güçleri ile çatışmışlardır. Kum kentinde yaşanan bu olaylardan sonra Şeriatmedari halktan ölümlerin kırkı çıkana kadar işbaşı yapmamalarını camiye gitmelerini istemiştir. Kum olayı üç büyük krize sebep olmuştur. Birincisi Şeriatmedari'nin memleketi Tebriz'de şiddetli çatışmalar, ikincisi Yezd ve İsfahan'da maddi hasar, üçüncüsü Kum kentinde polisler kaygısızca Şeriatmedari'nin evine girerek orada sığınmış iki medrese öğrencisini öldürmüştür. Ayrıca yaşanmış iki olay Şah'ın artık ülkeden gitmesinin şart olduğunu göstermiştir. 1953 darbesinin yıldönümü 19 Ağustos'ta Batı filmlerini veren Abadan Rex sinemasında büyük bir yangın çıkmış 400 kadın ve çocuk yanarak can vermiştir. Söz konusu kundaklamanın Humeyni tarafından yapıldığı söylene de daha sonra Şahın SAVAK aracılığıyla kundaklamayı gerçekleştirdiği ortaya çıkmıştır. Diğer olay 8 Eylül günü Şahın sıkıyönetim ilanına karşı çıkan halkın Tahran şehir merkezinde toplanmasıyla gerçekleşmiştir. Jale Meydanı'nda toplanan kalabalığın üzerine komandolar rastgele Ateş açmış birçok kişinin ölümüne sebep olmuşlardır. Bu olay Kara Cuma olayı olarak adlandırılır. Kara Cuma olayı ve Abadan yangını Şahın sonunu getiren en son olaylardır. 11 Aralık 1978 tarihinde muhalefet temsilcileri hükümet ile anlaşmış, hükümet askeri gözden uzaklara çekmiştir. Tam bu sırada muhalefet İslam Cumhuriyeti'nin kurulması, Humeyni'nin geri dönmesi için mitingler yapmaya başlamıştır. Ocak 1979'da Ülkeyi terk etmiş ABD gitmiştir 1 Şubat 1979 günü ise Humeyni sürgünden dönmüş, İran İslam Cumhuriyeti'ne kurma çalışmalarına girişmiştir (Abrahamian, 2017, s.194-208; Çitlioğlu, 2015, s.42)

Pehlevi Hanedanlığı Rıza Şah Pehlevi ile başlamıştır. Bu dönemin genel politikaları Farslaştırma siyaseti çerçevesinde toplanmıştır. Almanya ile ortak ticari ve siyasi anlaşmalar yapması sebebiyle ABD ve İngiltere, SSCB iş birliği ile tahtından feragat etmek zorunda kalmış, yerine oğlu Muhammed Rıza Şah gelmiştir. Muhammed Rıza Şah 'ın hakimiyetinin ilk yılları demokrasi kıvılcımlarının görüldüğü dönemdir. Bu dönemin en önemli siyasi yapısı Seyid Cafer Pişeveri önderliğinde kurulan Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'dir. Kurulan bu Özerk Cumhuriyet döneminde Türkler

eşit haklara sahip olmuş, demokrasi ilkeleri ile yönetilmişlerdir. Sovyetlerin desteği ile ortaya çıkan bu Cumhuriyet yine Sovyetlerin desteğini geri çekmesi ile İran Hükümeti tarafından ortadan kaldırılmıştır. Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'nin var olduğu dönemde Azerbaycan Türkleri siyaset içerisinde aktif bulunmuş, Farısların sahip oldukları haklara sahip olmuşlardır. Muhammed Rıza Şah döneminin Başbakanı olan Muhammed Musaddık yürüttüğü siyaset ise İran için ekonomik ve demokratik açıdan gelişmelerin görüldüğü dönemdir. Bu dönemde İran petroleri millileştirilmiş, İran ekonomisi ve siyasi hayatı düzenlenmiştir. Musaddık ise ABD, İngiltere ve Muhammed Şahın girişimi ile Ajax Operasyonu sonucu iktidardan uzaklaştırılmıştır. Doktor Musaddık döneminde Azerbaycan Türkleri siyasi hayat içerisinde aktif rol almamışlardır.

Muhammed Rıza Şahın Beyaz Devrim reformu İran topraklarında 1979 İslam Cumhuriyeti'ne giden sürecin temel taşlarındanadır. Beyaz Devrim reformu halkı ekonomik açıdan sıkıntıya düşürmüştür. Halk ayaklanmalar başlatmış ve Humeyni etrafında toplanarak İslam Devrimi'nin ilanına sebep olmuşlardır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İRAN'DA MUHAMMED RIZA PEHLEVİ DÖNEMİ VE İRAN İSLAM DEVRİMİ

1.İRAN İSLAM DEVRİMİ

1 Şubat 1979 günü Humeyni sürgünden döndükten sonra Bahtiyar hükümetiyle görüşmeyi reddetmiştir, Mehdi Bazargan'ı yeni hükümetin başı olarak ilan etmiştir. İran Ordusu iki hükümet arasında tarafsız kalmıştır. Bahtiyar hükümetinin çevresinde kimsenin kalmamasıyla yönetim Bazargan'a kalmıştır. 30 Mart 1979 da İran İslam Cumhuriyetinin kurulduğu ilan edilmiştir (Taş, 2014, s113). Humeyni, Bazargan hükümetini geçici olarak kurarak orduyu ve muhalifleri etrafına çekmek istemiştir. Bazargan hükümeti Musaddık hareketinden kalma demokratik isimler bulundurur. Humeyni'nin ilk işi Devrim Konseyi, Merkezi Komite, Devrim Mahkemesi ve Merkez Camii Bürosu'nu kurmuştur. Devrim Mahkemesini geçici yargılamaları denetlemesi için, Merkez Camii Bürosunu ise Cuma imamlarını ataması için kurmuştur. Bazargan ise genel olarak yetkinin kâğıt üzerinde kendisinde, gerçekte Humeyni'nin elinde olduğunu söylemiştir. Bu durumu **“Elime bir bıçak tutuşturdular ama bu bıçağın yalnızca sapı bende. Keskin ucuyrsa başkalarının elinde.”** Şeklinde ifade eder (Abrahamian, 2017, s.213).

İslam Cumhuriyetinin kurulması alanında yapılacak referandum Humeyni ile Bazargan arasında asıl sorun olmuştur. Humeyni sadece İslam Cumhuriyeti için Evet-Hayır seçenekleri yer almasını isterken Bazargan Demokratik İslam Cumhuriyeti seçeneğinin de eklenmesini istemiştir. Humeyni ise bunu kesin bir dille reddetmiş; Batılı olarak nitelendirdiği Demokratik kelimesinin referandumda yer almasını engellemiştir. Humeyni'ye göre Demokrasi isteyenler İslam düşmanı olarak nitelendirilmiştir (Taflıoğlu,2013, s.102). 1 Nisanda yapılan referandumda %99 oranında İslam Cumhuriyetine evet oyu çıkmıştır. Referandum sonrası Bilirkişiler Meclisi oluşması için zemin hazırdır. İran'da İslam Devrimi sonrası oluşan temel siyasi tablo şu şekildedir;



Şekil 7: İran Siyasi Yapısı

<https://www.aa.com.tr/uploads/TempUserFiles/irann.jpg> Erişim Tarihi: 11.12.2018

1979 yılında kabul edilen İran Anayasasında en dikkat çeken konum Rehber yani Velayet-i Fakih'in yetkilerinin kapsamıdır. Humeyni Şii inancına göre gelecek olan On ikinci imamın gelişine kadar en etkili makamı Velayet-i Fakih makamı yapmıştır. Burada kendisi bulunur. Kendisinin ölümünden sonra Bilirkişiler Meclisi üstün bir dini lideri bu makama getireceklerdir. Böyle bir kişi yok ise üç ya da beş fakihin bir araya gelmesiyle Liderler Konseyi'ni kuracaklardır. İslam Anayasasının 110.maddesinde Velayet-i Fakih'in yetkileri şu şekilde verilmiştir;

- Düzenin Menfaatini Koruma Konseyi ile meşveretten sonra İran İslam Cumhuriyeti'nin genel stratejisini belirlemek,
- Tüm rejimin iyi bir şekilde işlediğine nezaret etmek,
- Referandum İlanı,
- Tüm Silahlı Kuvvetlerin Başkomutanlığı,
- Savaş ve barış ilanı ve tüm güçlerin seferberliği,
- Koruma Konseyi üyelerinin atanması ve azli,
- Yüksek Yargı Başkanınının atanması ve azli,

- İran İslam Cumhuriyeti Radyo ve Televizyon Kurumunun başkanının atanması ve azli,
- Genel Kurmay Başkanının atanması ve azli,
- İslami Devrim Muhafızları komutanlarının atanması ve azli,
- En üst kolluk kuvvetlerinin Sorumlularının atanması ve azli,
- Üç erk (yasama, yürütme ve yargı) arasındaki ilişkilerin tanzimi ve sorunların halli,
- Normal şartlarda çözülmesi mümkün olmayan rejim sorunlarını
- Düzenin Menfaatini Belirleme Konseyi aracılığıyla çözümü,
- Cumhurbaşkanı halk tarafından seçilmesinden sonra onayı,
- Yüksek Adalet Divanının hükmünden sonra veya Meclis'in Cumhurbaşkanı'nın 89. Maddesi esaslar çerçevesinde kanuni vazifesine muhalif durum sebebiyle görevden alınması görüşüyle azli,
- Yargı Başkanı önerisiyle mahkûmların cezalarının İslami hükümler çerçevesinde affı ya da hafifletilmesi, Velayet-i fakih aynı zamanda bazı yetki ve görevlerini gerekli gördüğü kişilere devredebilir (Taflioğlu, 2013, s.107-108).

İslam Devrimi sonrası kadınlar dâhil tüm yetişkinlere oy kullanma hakkı verilmiştir. Cumhurbaşkanı, Meclis, Vilayet ve yerel konseyler, Birlikler meclisi bu oylar ile seçilmiştir. Cumhurbaşkanı dört yılda bir seçilir, iki dönem görev yapabilir ve Rehber'den sonra en etkili makamdır. Bakanları, valileri, büyükelçileri, belediye başkanlarını, Ulusal Banka'nın, Ulusal İran Petrol Şirketi'nin, Bütçe Teşkilatı'nın müdürlerini atar. Meclis devletin tüm işlerini yürütür, yürütme ve yargıyla ilgili sorunlarla ilgilenir, Cumhurbaşkanı'nın seçtiği bakanları onar, tüm bütçeleri, kredileri, uluslararası antlaşmaları onaylar, anayasada değişiklik yapmak için üçte iki çoğunlukla referanduma gidebilir. Gözetim Konseyi'nin altı üyesini seçer. Anayasa Koruyucular Konseyi dini uzmanlık meclisidir. On iki üyesinin altısını Rehber atar, diğer altısını meclis atar. Rehberin altında olan bir kurumdur, uygulanacak karar ve yasaların İslam dinine uygunluğuna karar verir. Milletvekili adaylarını, Cumhurbaşkanı veya meclisin kararlarını veto etme yetkisine sahiptir. Milli Güvenlik Yüksek Konseyi, en üst düzey askeri, savunma, istihbarat makamıdır. Humeyni'nin ölümünden sonra Danışma Konseyi ve Uzmanlar Konseyi oluşturulmuştur. Danışma Konseyi, Meclis ile

Anayasa Koruyucular Konseyi arasındaki anlaşmazlık çözümünde Rehber'e danışmanlık eder. Uzmanlar Konseyi'nin ise Rehber'i görevden alma ve atama yetkisi vardır (Abrahamian,2017, s.216; Çitllioğlu,2015,s.44).

Bazargan ise Anayasanın ve özellikle Velayet-i Fakih kavramına çekinceli yaklaşmıştır. Humeyni'ye bir dilekçe göndererek anayasanın halk egemenliğini engellediğini, ülkenin yönetiminin tamamıyla din adamlarına bırakılmasının tehlikeli olduğundan, gelecek kuşakların bu şekilde yönetim olursa eksiklikleri İslam'ın eksiklikleri olarak yargılayacaklarından söz etmiş ve Bilirkişiler Meclisinin dağıtılması gerektiğini söylemiştir. Bazargan kendi hazırladıkları anayasayı halka sunmakla tehdit etmiştir Humeyni'yi. Tam bu olaylar sırasında Carter Muhammed Rıza Şahın tedavi için ABD'ye girmesine izin vermiştir. 1953 darbesinin tekrar canlanmasından korkan 400 üniversite öğrencisi ABD Büyükelçiliği'nde bulunan herkesi 444 gün boyunca rehin tutmuşlardır. Humeyni rehinecilere rehineleri salıverilmesi talimatını vermeyince Bazargan görevinden istifa etmiştir. Carter anlaşmaya yanaşmamış, ABD İran'a ambargo uygulamıştır. 25 Nisan 1980 tarihinde bir kurtarma operasyonu gerçekleştirilmiş fakat başarılı olunamamıştır. Bu durum Reagan karşısında seçimler öncesinde Carter'a olan güveni azaltmıştır. Bu sırada Şah Kahire'de vefat etmiş, rehinelerin verilmemesi için hiçbir sebep kalmamıştır. Reagan'un seçimleri kazanmasıyla rehinelerin serbest bırakıldığı haberini vermiştir (Aliyev, 2007, s.78; Kızıllan, 2017, paragraf 4).

Rehine krizi çözümü aşamasında 2 Aralık tarihinde Humeyni anayasa metnini referanduma sunmuştur. Önceki referanduma göre katılım sayısı az olsa da evet oyları %99 oranında çıkmıştır. Halkın Mücahitleri, Halkın Fedaileri, Ulusal Cephe, Şeriatmedari taraftarları referanduma katılmamıştır.

İran İslam Cumhuriyeti'ni zayıflatması beklenen İran-Irak savaşı tam 8 yıl sürmüş, zayıflatmanın aksine İslam Cumhuriyeti'ni güçlendirmiştir. Şattü'l-Arap suyolunun denetimini el geçirmek isteyen Saddam Hüseyin 1980 yılında savaşı başlatmıştır. Saddam Hüseyin ABD'yi Batılı bir güç olarak arkasına almıştır; Ortadoğu'ya liderlik etmek istemiştir. Baas rejimini İslam Devrimi'nin etkilerinden korumaya çalışmıştır, İran'ı kürtlere verdiği destek sebebiyle suçlamıştır. Savaş sonucunda petrol açısında zengin Kuzistan'ı ele geçirmeyi de amaçlamıştır. İran

içerisinde Humeyni'ye muhalif olan sesler dahi ülke bütünlüğü tehlikesi karşısında Irak'a karşı birlikte savaşmışlardır. Savaş Saddam Hüseyin'in planladığı gibi sonuçlanmamıştır. İran'ın karışıklıklar içerisinde olduğu dönem olduğu için savaşa kısa sürede galip olacağını düşünen Saddam Hüseyin yanılmıştır. 1986 yılına gelindiğinde savaşın galibiyeti İran yönüne dönmüş, Ortadoğu'daki Arap Devletler Irak'a destek vermeye başlamıştır ki hepsi İslam Cumhuriyeti'nin kendi ülkelerinde etkisinden korkmuşlardır, dış güçler başta ABD ve Sovyetler Irak'a olan desteklerini yoğunlaştırmışlardır. 1987 yılında BM'nin sunduğu ateşkesi kabul etmeyen Humeyni yönetimi can kayıplarının giderek artması ve Uluslararası ortamda giderek yalnızlaşması sonucu 1988 yılında sunulan ateşkesi kabul etmiştir. Savaşın aslında kazanımı olmamış her iki taraf da özellikle ekonomik anlamda büyük kayıplar yaşamıştır (Akçay, 2013, s.112). İslam rejimi kitaplara, gazetelere, televizyon kanallarına birçok şeye sansür uygulamaya başlamış, kadınlara verilen eşitlikçi hakların birçoğunu elinden almış kadınları İslami kurallar diye dayatarak eve yönlendirmiştir oy kullanma hakları baki kalmıştır, dini sınıfın yetkilerini giderek arttırmıştır, pazar esnafıyla iyi ilişkiler içerisinde bulunmuştur, kırsal kesimde özellikle çiftçilerin sıkıntılarının giderilmesi için çalışmalar başlatılmıştır, işçi sınıfının gelir düzeyi ve çalışma şartları iyileştirilmiştir. 1989 yılına gelindiğinde ise Haziran ayında Humeyni hayatını kaybetmiştir. Fakat kendisinden sonra İslam Cumhuriyetini emin ellere bırakmıştır (Abrahamian, 2017, s.230-235).

1.2.İRAN İSLAM DEVRİMİNDE TÜRKLERİN (AYETULLAH ŞERİATMEDARİ'NİN) ROLÜ

Humeyni için devrim sonrası en tehlikeli isim Büyük Ayetullah Şeriatmedari olmuştur. Şeriatmedari Tebriz'de doğmuş, Kum ve Necef'te dini eğitim almıştır. Devrim gerçekleşene kadar Şeriatmedari ve Humeyni'nin afişleri ellerde dolaşmıştır. Humeyni için tehlike arz etmesinin sebebi Ayetullah vasfından üstün Büyük Ayetullah* olmasıdır (Kartal, 2016, s.179). Azerbaycan Türkü ve Tebriz'in en önemli din adamı olan Şeriatmedari özellikle Humeyni'nin Velayet-i Fakih konumuna karşı çıkmıştır. Aslında esas olarak böyle bir konumun gerekliliğine karşı çıkmıştır. Velayet-i Fakih konumuna devleti din adamlarının değil halkın demokrasisinin yönetmesi

* Şii inancında Ayetullah makamının en üst mercii.

gerektiği sebebiyle karşı çıkan Şeriatmedari Humeyni'nin dikkatini üzerine çekmiştir (İpek, 2012, s.273). Şeriatmedari'nin devrimden beklentisi daha Meşrutiyete yakın bir anayasadır. Fakat etnik azınlıklara verilen sözler dâhil Meşrutiyet Anayasasından uzak bir anayasa kabul edilmiştir. Bu sebeple Şeriatmedari ve taraftarları 2 Aralık anayasa referandumuna katılmamışlardır.

Devrim başlarında başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere diğer halklara verilen haklar uzun süre geçerli kalmamış, kısa sürede ellerinden alınmıştır (Turan,2011, s.65). Devrim anayasasında ana dille alakalı özgürlük kısımları yer alsa da 1983 tarihinde Humeyni tarafından Farsça hariç bütün yerel dillerin kullanılması yine yasaklanmıştır.

Humeyni taraftarlarının İslami Cumhuriyet Partisi'ni kurmasından bir hafta sonra Şeriatmedari Azerbaycan'ın özerkliğini talep etmiştir ve taraftarları Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi'ni (MHCP) 25 Şubat 1979 tarihinde kurmuşlardır. MHCP'nin temel amacı etnik azınlıklara İran çerçevesinde özerk haklar verilmesidir. MHCP'ye Şeriatmedari önderlik ediyor gibi görünse de Şeriatmedari'nin din adamlarının siyasetten ayrı kalmaları düşüncesi bakidir ve MHCP yönetiminde düşünüldüğü kadar söz sahibi değildir. Şeriatmedari ve MHCP arasındaki ilk anlaşmazlık Uzmanlar Meclisi seçimine katılım konusunda gerçekleşmiştir. Şeriatmedari seçimlerin boykot edilip katılmaması gerektiğini savunurken, MHCP anayasa hazırlanmasında söz sahibi olunması için seçimlere katılmayı savunmuştur. Eylül 1979 tarihinde MHCP Azerbaycan Birleşik Halk Partisi eyaletleri temsil etmek üzere parlamento oluşturulmasını teklif etmişlerdir. Aralık 1979 tarihinde yapılan referandumun hileli olduğunu iddia eden Şeriatmedari taraftarları gösterilere başlamışlardır. 6 Aralık'ta Şeriatmedari'nin Kum'daki evine saldırı düzenlenmiş ve korumalarından biri öldürülmüştür. Şeriatmedari Kum'daki olayların kırkıncı gününde halkın işi bırakarak protesto amaçlı camilerde toplanması gerektiğini iletmiştir. Tebriz olayları sırasında ordu göstericilerin önüne geçmemiştir. Hava kuvvetleri ve askerler Şeriatmedari'nin gösterilerine katılmışlardır. Gösteriler Tebriz dışında diğer illere yayılmıştır, illerdeki hükümet binaları ele geçirilmiştir. Humeyni bu dönemde Şeriatmedarinin evine uzlaşma görünümlü asıl amacı tehdit içeren bir ziyarette bulunmuştur ve Şeriatmedari'nin göstericilerin arkasından çekilmesini sağlamıştır. Şeriatmedari taraftarları 24 saat içinde haberleşme kulesini boşaltmazsa Tebriz'in

bombalanacağı tehdidini almıştır. Daha fazla kan dökülmesini istemeyen Şeriatmedari göstericilerin haberleşme kulesinden çekilmelerini istemiştir. Göstericiler bir uzlaş sağlandığı düşüncesiyle kuleyi terk etmişlerdir. Humeyni MHCP üyelerine ve göstericilere şiddetle saldırmaya başlayınca uzlaş sağlanmadığını anlayan göstericiler tekrar haberleşme kulesini ve devlet binalarını ele geçirmişlerdir. Humeyni'yi destekleyen bir Tudeh Partisi sempatzanı MHCP içerisinde haberleşmeyi engellemek amacıyla Tebriz Radyosunun yayını engelleyen bir sabotaj gerçekleştirmiştir. Buna rağmen 13 Aralık'ta Şeriatmedari'yi destekleyen 700.000 kişilik gösteri düzenlenmiştir (Devlet, 1997, s.10). 12 Ocak'ta Devrim Muhafızları MHCP liderlerini idam etmiş ve onların bürolarına el koymuştur. Bu olaylar karşısında Humeyni Şeriatmedari'yi halkın gözünde küçük düşürmüş, Azerbaycan Türklerini Şeriatmedari'ye destekten uzaklaştırmaya çalışmıştır. İran-İrak Savaşı sırasında da Humeyni'nin yetersiz kaldığı yerde Şeriatmedari halka savaş aleyhtarı bir konuşma gerçekleştirmiştir. Asıl amacı toprak bütünlüğü için savaşa katılımı sağlamak olsa da Humeyni bu konuşmayı kullanarak Şeriatmedari'yi ülkeye tehdit olarak algılatmış ve Nisan 1986'daki ölümüne kadar onu ev hapsinde tutmuştur (Erol, 2007, 102-110; Özşahin, 2007, s.102-103).

İran İslam Devrimi Humeyni önderliğinde gerçekleşen, ülkenin İslami kurallara göre yönetilmesini esas alan Cumhuriyetin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. İslami Anayasa kabul edilmiş buna bağlı yönetim esas alınmıştır. Meşrutiyet Anayasasını içermesini isteyen Büyük Ayetullah Şeriatmedari önderliğinde Tebriz'de ayaklanmalar gerçekleşse de Humeyni İran-İrak Savaşı'nın bütünleştirici etkisini kullanarak bu ayaklanmaları ortadan kaldırmıştır. Tebriz'de gerçekleşen ayaklanmalarda Azerbaycan Türkleri ön planda olmuş, tepkilerini MHCP'yi kurarak göstermişlerdir. Kurulan bu yeni parti etnik azınlıklara İran çerçevesinde özerk haklar talep etmiştir. Fakat Büyük Ayetullah Şeriatmedari'nin Humeyni'nin Tebriz'i bombalama tehdidinin etkisi ile ayaklanmalar ortadan kaldırılmıştır.

SONUÇ

İran bulunduğu coğrafi konumu ve ekonomik kaynakları dolayısıyla tüm tarihi boyunca dikkatleri üzerinde bulundurmuş bir Orta Doğu ülkesidir. İran topraklarına Türkler ve Persler aynı zamanlarda yerleşmiş; yönetim zaman zaman aralarında el değiştirse de Türkler uzun süre bu topraklara hükmetmişlerdir.

2017 yılı resmi rakamlarına göre 81 milyon nüfusa sahip olan İran'ın yaklaşık 25-35 milyonluk nüfusunu Türkler oluşturmaktadır. Ülke içerisinde Farslardan sonra ikinci en fazla nüfusa sahip topluluk Azerbaycan Türkleridir. Azerbaycan Türkleri İran'ın birçok dönüm noktalarında en önemli yerlerde bulunmuşlardır. 1906 İran Meşrutiyeti Döneminde en kilit isimler Azerbaycan Türkleridir. Meşrutiyet döneminde Settar Han ve Bağır Han öncülüğünde oluşan Tebriz Direnişi dış güçlerin etkisiyle iktidar tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Azerbaycan Türkleri Meşrutiyet sonrası oluşan düzen içerisinde Devrime katkıları ölçüsünde yer bulamamışlardır.

Yaşanan iki dünya savaşı tüm ülkeleri etkilemiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrası savaştan olumsuz etkilenen İran'da 1920 yılında Azerbaycan Türkü Şeyh Muhammed Hıyabani'nin önderliğinde Azadistan Devleti kurulmuştur. Şeyh Muhammed Hıyabani'nin temel amacı Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bölgeyi İran'dan koparmak değil; savaş sonrası İran'da artan büyük güçlerin etkilerini başta Azadistan topraklarında daha sonra ise tüm İran'da bitirmektir. Fakat Tebriz Direnişi'nde olduğu gibi Azadistan Devleti de 6 ay gibi kısa bir süre sonra kanlı bir şekilde ortadan kaldırılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında İran tarafsızlığını ilan etse de savaştan fazlasıyla etkilenmiştir. Çıkarlar gereği büyük devletler başta petrol zenginliği ve jeostratejik konumu gereği İran'ı etki alanlarına almak istemişlerdir. Bu dönemde Pehlevi Hanedanlığı yönetiminde olan İran iktidarının yürüttüğü Farslaştırma siyaseti ve Türklerle karşı yapılan asimilasyon çalışmaları Azerbaycan Türklerinin tepkisini çekmiştir. Bütün bu yürütülen politikalar sonucunda Azerbaycan Türkleri Sovyetlerin yardımıyla 1946 yılında Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'ni Seyid Cafer Pişeveri önderliğinde kurmuşlardır. İkinci Dünya Savaşı esnasında Sovyetlerin Güney Azerbaycan üzerinde baskısı bu topraklardaki petrol varlığını fark etmesiyle artmıştır. Aslında fark edilen petrol Sovyetlerin emperyalist politikalarını harekete geçirmesi

için bir bahane olmuştur. Sovyet destekli kurulan Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti İran hükümetinde endişe yaratmıştır. Azerbaycan Türkleri tarihte yaptığı gibi demokrasi, eşitlik savaşı vermeye başlamıştır. ABD, İngiltere, Almanya, Fransa gibi büyük devletlerin müdahalesi sonucu ve Sovyetlerin Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'nden desteğini çekmesiyle Cumhuriyet ortadan kalkmıştır. Fakat Azerbaycan Türkleri anadil hakları ve yönetimde nüfusları oranında temsil edilmek istemeleri nedeniyle ilerleyen dönemlerde de mücadelelerine devam etmişlerdir.

Muhammed Rıza Şah döneminde Azerbaycan Türkleri Rıza Şah yönetiminde olduğu gibi asimile edilmeye çalışılmışlardır. Muhammed Rıza Şah döneminde Musaddık Başbakan olduğunda Türkler siyasi hayatta yer bulsalar da Şah'ın sıkıyönetim politikalarının başlamasıyla asimile politikasını devam ettirmiştir. 1963 yılında Şahın Beyaz Devrimi ilan etmesiyle siyasi hayatta temsil olunmayan ve ekonomik açıdan kötü durumda olan Azerbaycan Türkleri Beyaz Devrim'de aktif rol oynayamamışlardır. 1970'li yıllar Şahın sıkıyönetim politikalarına karşı ülke içerisinde ayaklanmaların gerçekleşmesiyle geçmiştir.

İslam Devrimi Döneminde yine en etkin isimler arasında Azerbaycan Türklerinin isimleri geçmektedir. Ayetullah Humeyni'nin Şah politikalarına karşı ayaklanan halk içerisinde sözünün etkin olması halkı etrafında toplamasına sebep olmuştur ve bu durum 1979 yılında Humeyni önderliğinde İslam Devriminin gerçekleşmesiyle sonuçlanmıştır. Devrim sırasında etkin olan Azerbaycan Türklerine devrim sonrasında söz verilen anadil hakları verilmemiş, özerklik tanınmamıştır ve Azerbaycan Türkleri siyasi mücadelelerine geri dönmek zorunda kalmışlardır.

1990'lı yıllarda uluslararası arenada ciddi değişiklikler meydana gelmiştir. Sovyetlerin dağılması ile 15 yeni Cumhuriyet kurulmuş, dünya tek kutuplu düzene geçmiş ve ABD tek etkin güç olarak ortaya çıkmıştır. Yeni kurulan devletler de uluslararası ortamda kendilerine yer edinmişlerdir. Bunlardan biri de İran'ın kuzeyinde kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'dir. Bu gelişme İran içerisinde yaşayan Güney Azerbaycan Türklerinde büyük ölçüde siyasi mücadelenin artmasına neden olmuştur. Azerbaycan Türkleri Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları ile birbirlerinden ayrılışlar da aynı ırk aynı dil aynı dini yapıya sahip iki topluluktur. 2000'li yıllar ile beraber içerideki milliyetçilik akımı artarak devam etmiştir. Bu duruma neden ise yönetimde yeterince söz sahibi olamamaları, ana dilde yayın yapamamaları, Ahmedinejat

döneminde yapılan reformları desteklememeleri sayılabilir. Böylelikle, İran'daki hâkimiyetler, hatta rejimler değişse de, Azerbaycan Türklerine karşı olan ayrımcı politikaların devam ettiği anlaşılmaktadır. Günümüz İran Ayetullah'ı Ali Hamaneyn de Türktür ve İran Parlamentosunun üçte birlik kısmı Türk milletvekillerinden oluşmaktadır (<http://tebaren.org/?p=1105>). Buna rağmen İran'da yönetim Pan-İranizm Politikaları çerçevesinde sağlanmaktadır. İran anayasasında medya ve kitle iletişim alanlarında azınlık dillerinin kullanımının serbest olduğu yazsa da uygulamada durum farklıdır. Kitap, dergi, gazete, okullarda eğitim dâhil tüm alanlarda Farsça harici bir dil kullanılamamaktadır. Günümüz Azerbaycan Türklerinin temel istekleri arasında anadil kullanımının özgürlüğü yer almaktadır. Ülke içerisinde Azerbaycan Türkleri dışındaki halklar merkezi yönetime aidiyet hissiyle bağlı bulunmaktadırlar. Azerbaycan Türkleri ise yaşadıkları ayrımcı politikalar ve etnik farklılıklar sebebiyle başka arayış içerisinde bulunsalar da güçlü merkezi hükümet farklı bir devlete aidiyet hissetmelerine izin vermemektedir. Ayrıca aynı mezhebe inanmaları sebebiyle de Azerbaycan Türkleri merkeze bağlı durumdadırlar ve günümüzde herhangi bir ayrılıkçı hareket ve düşünce oldukça zayıftır.

Çalışmada İran siyasi hayatında yer alan devrimler öncesinde, sırasında ve sonrasında Azerbaycan Türklerinin rolünün araştırılmasıdır. Azerbaycan Türkleri ülke içerisinde her zaman aktif siyasi hayata katılmış veya katılmaya çalışmışlardır. Çalışma içerisinde Azerbaycan Türklerinin siyasi mücadeleleri ile ilgili bilgiler verilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abrahamian, E. (2017). *Modern İran Tarihi*. İstanbul:KültürYayınları.
- Ağaoğlu, Ə. (2009). *İran və İnqilabı*. Bakı: Qirifli Yayınevi
- Akçay, Y. E. (2013).*İran-İrak Savaşının Bölgeye Etkileri*. Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 3, 112.
- Akifoğlu, V. (2017). *Azerbaycan'da Milli Direniş (1917-1930)*. Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Sayı 57.2, 778.
- Aliyev, V. (2007). *Devrim Sonrası İran-ABD İlişkileri (1979-1991)*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Arı, T. (2012). *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*. Bursa: Mkm Yayınları.
- Armaoğlu, F. (2006). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Aslıoğlu, Firidun. (2014).*Azərbaycan Türklərinin İslamaqədər Tarixi*, Doqquz Bitik:Bakı.
- Ataizi, D. , Doulatabadi, F. (2015). *Kaşkay Türkleri*. Yeni Türkiye Dergisi, Sayı 81, 602.
- Atasoy, D. (2008). *İran'da Şah Sonrası Nükleer Enerji Politikası*. Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Azeri, A. (1996). *Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani*. Ankara: Elila Yayınları.
- Balayev, X. (t.y).*Cənubi Azərbaycanda Demokratik Hərəkətin (1941-1946-cı illər) Məğlubiyyəti: Siyasi və Geosiyasi Səbəblər. ?*: Journal of Azerbaijani Studies

- Bolat, G. (2013). *Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası*. History Studies Dergisi, Sayı 5, 22.
- Bolat, G. (2016). *Muhammed Ali Şah Döneminde İran'ın Siyasi Durumu (1907-1909)*. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 16, 336.
- Cavadbeyli, R. (2014). *Dünden Bugüne Gerçek İran ve Güney Azerbaycan Milli Hareketi*. Devlet İki Aylık Fikir ve Kültür Dergisi, Sayı 452, ?
- Çay, A. (2009). *Türkiye Dışı Türk Tarihi Kaçarlar (1779-1925)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi.
- Devlet, N. (1997). *İran İslam Cumhuriyeti'nde Azerbaycan*. Toplumsal Tarih Dergisi, Sayı 40, 10.
- Dilek, K. (2007). *İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri*. Akademik Ortadoğu Dergisi, Sayı 2, 62-65.
- Doğan, H. (2011). *Tudeh Partisi'nin 1979 İran Devrimindeki Rolü*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Əfəndiyev, O. (2007). *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*. Bakı: Şərq-Qərb
- Əmrahov, M. (2009). *XX Əsrdə Azərbaycanda Milli-Azadlıq Hərəkatı*. Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti, Bakı.
- Erol, O. (2007). *İran İç Politikasında Azerbaycan Türkleri (1906-2006)*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Gökalp, E. (2016). *Devrim Sonrası İran İslam Cumhuriyeti'nde Siyaset*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Gökdağ, B. A. Ve Heyet, R. (2013). *İran Türklerinde Kimlik Meselesi*. Bilig Dergisi, Sayı 30, 52.
- Gündoğan, Ü. (2011). *Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme*. Ortadoğu Analiz Dergisi, Sayı 29, 94.
- Habibli, G. (2013). *Güney Kafkasya'da Güvenlik Bağlamında İran-Azerbaycan İlişkileri*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Hafezeniya, M. R. (2017). *İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası*. Ankara: İraniyat Yayınları.

Hasanlı, C. (2005). *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Hasanlı, C. (2002). *Güney Azerbaycan Milli Harekatı*. Ankara: Yeni Türkiye Yayıncılık

http://www.iranchamber.com/history/tudeh/tudeh_party01.php - History of the Tudeh Party of Iran

Kalafat, Y. (2005). *İran Türklüğü – Jeokültürel Boyut-* . İstanbul: Yeditepe Yayınevi

Karacan, O. (2013). *1906 İran Meşrutiyeti*. Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Karadeniz, Y. (2006). *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*. İstanbul: Bakış Yayınları.

Karadeniz, Y. (2013). *İngiltere'nin İran'da Askeri Darbe ile Rıza Han Pehlevi'yi İktidara Getirmesi (1921)*. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 27, 296.

Kartal, F. *İran İslam Devrimi: Aykırı Bir Devrimin Arka Planı*. 22.09.2018 tarihinde https://www.researchgate.net/publication/313820551_Iran_Islam_Devrimi_Aykiri_Bir_Devrimin_Arka_Planı_Dogu_Bati_79_161-182_2016_Iranian_Islamic_Revolution_Background_of_an_Anomalistic_Revolution_in_Turkish adresinden alındı.

Kaya, M. (2009). *İran Türkleri*. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı 180, 141.

Kayğusuz, H. (2009). *İran Azerbaycanı'nın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Siyasal Coğrafyası*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Keskin, A. (1999). *Güney Azerbaycan'da Türk Milli Direniş Hareketi Tarihi Temelleri*. 06.01.2018 tarihinde <https://www.gunaz.tv/az/meqaleler/guney-azerbaycan-da-turk-milli-direnis-hareketi-tarihi-temelleri-arif-keskin-m11207> adresinden alındı.

Keskin, A. (2009). *İranlılık Paradigmasının Çöküş Süreci ve Güney Azerbaycan Milli Hareketinin Yükselişi*. 06.01.2018 tarihinde

<https://www.gunaz.tv/az/meqaleler/iranlilik-paradigmasinin-cokus-sureci-ve-guney-azerbaycan-milli-hareketinin-yukselisi-arif-keskin-strateji-m10706> adresinden alındı.

Keskin, A. (2009). *Güney Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-46) ve Seyit Cafer Pişeveri*. 06.01.2018 tarihinde <https://www.gunaz.tv/az/meqaleler/guney-azerbaycan-milli-hukumeti-1945-46-ve-seyit-cafer-piseveri-arif-keskin-m11172> adresinden alındı.

Kılınç, A. (2008). *İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Sayı 1-2 , 927.

Kobotarian, N. (t.y). *İran Türkleri*. ??

Laçiner, A. (2017). *İran'da Yaşam Mücadelesi Veren Türk Topluluğu: Halaçlar*. 13.05.2018 tarihinde <http://tebaren.org/?p=1278> adresinden alınmıştır.

Mehmetov, İ. (2009). *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Melikzade, T. (2005). *I.Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) ve İran (Fars) Basını*. Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Sayı 4, 56.

Memmedli M.ve Memmedli S. (2018). *Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*. ANKASAM Bölgesel Araştırmalar, Sayı 2, s.336.

Məmmədli, P. (2009). *Cənubi Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (XIX-XX-XXI yüzilliklər)*. Bakı

Mokhtarpour, A. (2012). *İran Devlet Modeli*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Mustafayev, Ş. (2015). *XXVIII.-XX. Yüzyillarda Tarihi Azerbaycan Toprağı- İrevan Hanlığı'nın Arazisine Ermenilerin Göç Ettirilme Politikası*. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 91, 78.

Öçal, M. (2016). *Petrol Temelinde Gelişen İngiliz-İran İlişkileri ve 1953 Darbesi*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Özşahin, M. (2007). *Güney Azerbaycan'da Bağımsızlık Hareketleri ve Güney Azerbaycan'ın Türk Dünyası İçin Önemi*. Yüksek Lisans Tezi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gebze.

Rahimi, F. (2010). *İran Türklerinin Eski Tarihi*. İstanbul: IQ Yayıncılık

Rəhimli, Ə. (2009). *Mübarizə Burulğanlarında Keçən Ömür Seyid Cəfər Pişəvəri*. Bakı

Saraçlı, M. (t.y). *İran'da Azınlıklar. ??*

Sarıkaya, Y. (2012). *Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür*. Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı Dış Politika Araştırmaları Merkezi Raporu, Sayı 2, 13.

Soofizadeh, A. (2014). *Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 35, 291.

Taflioğlu, S. (2012). *İran Türk Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Türk Tarihine Stratejik Etkisi*. Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi, Sayı 13, 108.

Taflioğlu, S. (2013). *İran İslam Cumhuriyeti'nde Egemenlik ve Meşruiyet Kaynağı "Velayet-i Fakih"*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı 68, 102-108.

Taş, G. (2014). *İran'ın Ulusal Bütünlüğü ve Güney Azerbaycan Sorunu*. Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Tural, M. O. (2007). *Mayıs-Haziran Ayaklanması Öncesinde ve Sonrasında Azerbaycan Milli Hareketi*. Güney Azerbaycanlı Öğrenciler Federasyonu, Sayı 5, 29.

Turan, D. (2011). *İran'da Türk Muhalefeti*. 21.Yüzyıl Dergisi, Sayı 28, 65.

Yegin,A. (2013). *İran Siyasetini Anlama Kılavuzu*. Ankara: SETA

Yenisey, G. (2006). *İran'da Etno-Politik Hareketler (1922-2004)*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yeşilot, O. (2008). *Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları*. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 36, 189-191.

Yılmaz, T. (2006). *İran'da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmen Sahra Türkmenleri*. Akademik Orta Doğu: Altı Aylık Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Sayı 2, 207.

www.cia.gov

<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>

www.irankulturevi.com

<http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profil/ulke-profil-iran>

www.eia.gov

www.bbc.co.uk

<https://millicumhuriyet.files.wordpress.com/2013/01/iran-entik-yapisi.jpg>

http://www.iranchamber.com/history/tudeh/tudeh_party01.php

<http://pltc.sbu.ac.ir/%D8%A2%D8%B4%D9%86%D8%A7%DB%8C%DB%8C-%DA%A9%D9%88%D8%AA%D8%A7%D9%87-%D8%A8%D8%A7-%D8%A7%D9%82%D9%88%D8%A7%D9%85-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86%DB%8C/>

<http://tebaren.org/?p=1105>

TABLÖLAR

Tablo 1: İran'ın Etnik Yapısı.....	19
Tablo 2: İran'da Dillerin Etnik Gruplara Göre Dağılımı	19
Tablo 3: Çeşitli Merkez ve Ansiklopedilere Göre İran'daki Azerbaycan Türklerinin nüfusu	21
Tablo 4: İran Etnik Bölgeleri.....	22
Tablo 5: İran'da Beyaz Devrim Sonrası Toplumun Sınıfsal Yapısı.....	84



ŞEKİLLER

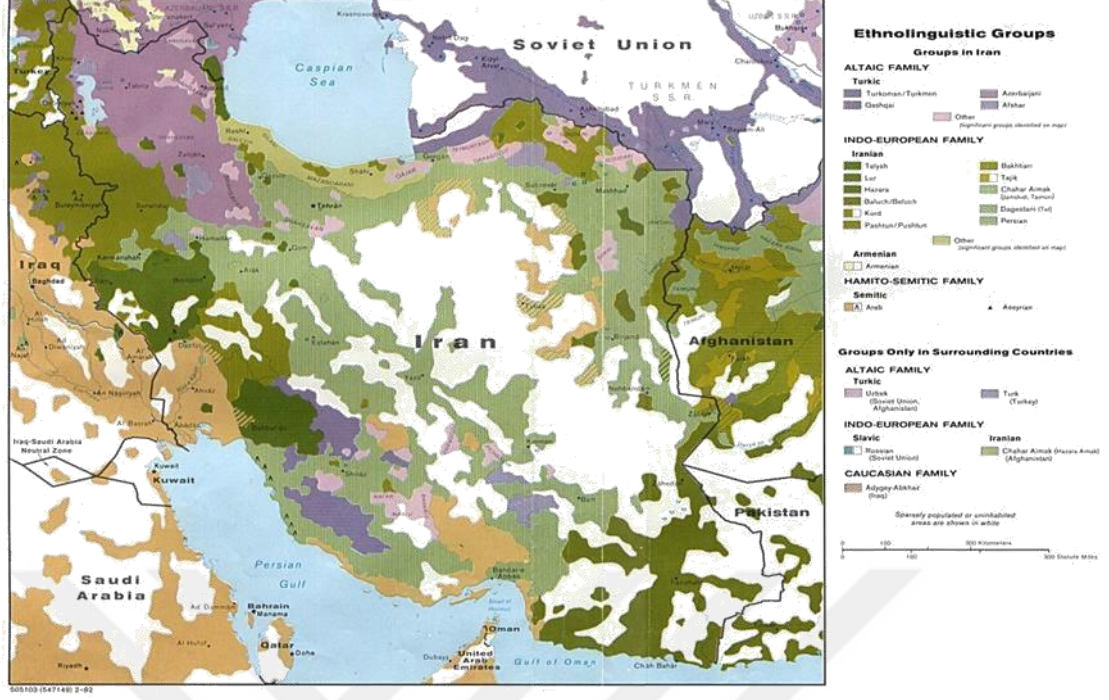
Şekil 1: İran'ın 2017 yılı ham petrol ve kondensat ihracatı.....	16
Şekil 2: İran Doğalgaz boru hattı ithalat ve ihracatı.....	17
Şekil 3: İran Etnik, Dini, Dilsel Yapısı.....	18
Şekil 4: İran Nüfus Haritasında Kürtlerin Yaşadığı Bölgeler... ..	26
Şekil 5: İran Nüfus Haritasında Arapların Yaşadığı Bölgeler	26
Şekil 6: İran Nüfus Haritasında Beluçların Yaşadığı Bölgeler	27
Şekil 7: İran Siyasi Yapısı... ..	86

EKLER

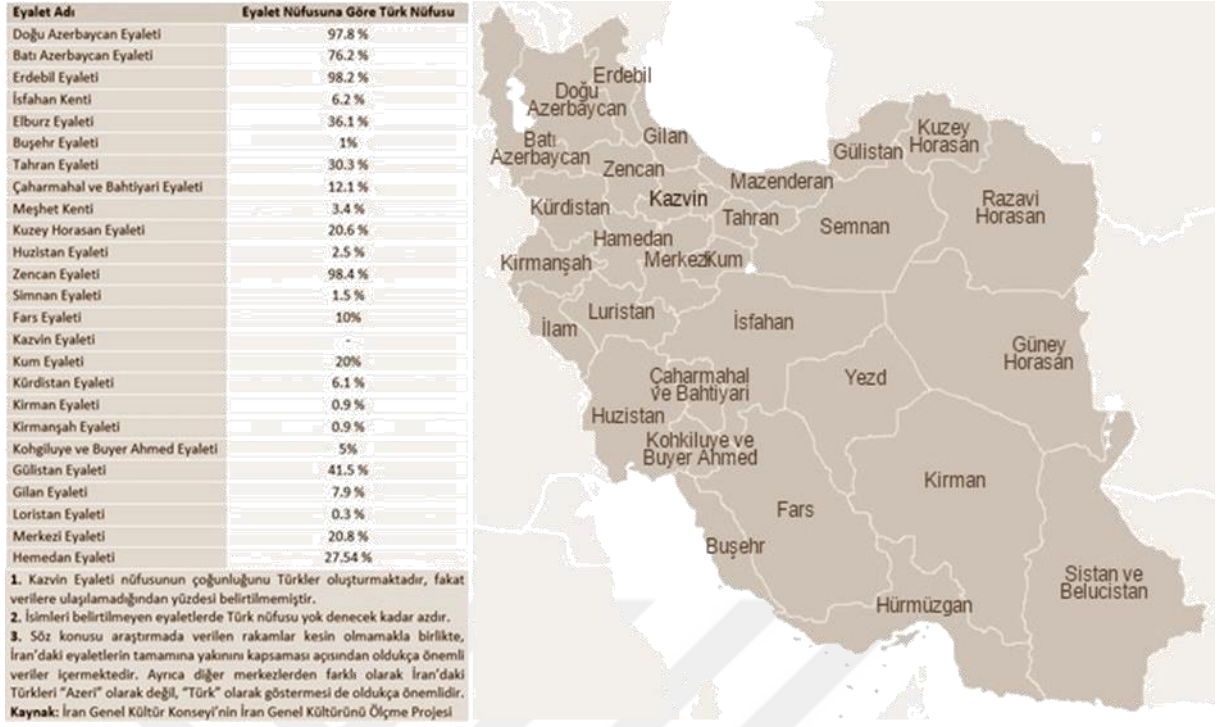


Ek 1: İran Siyasi Haritası

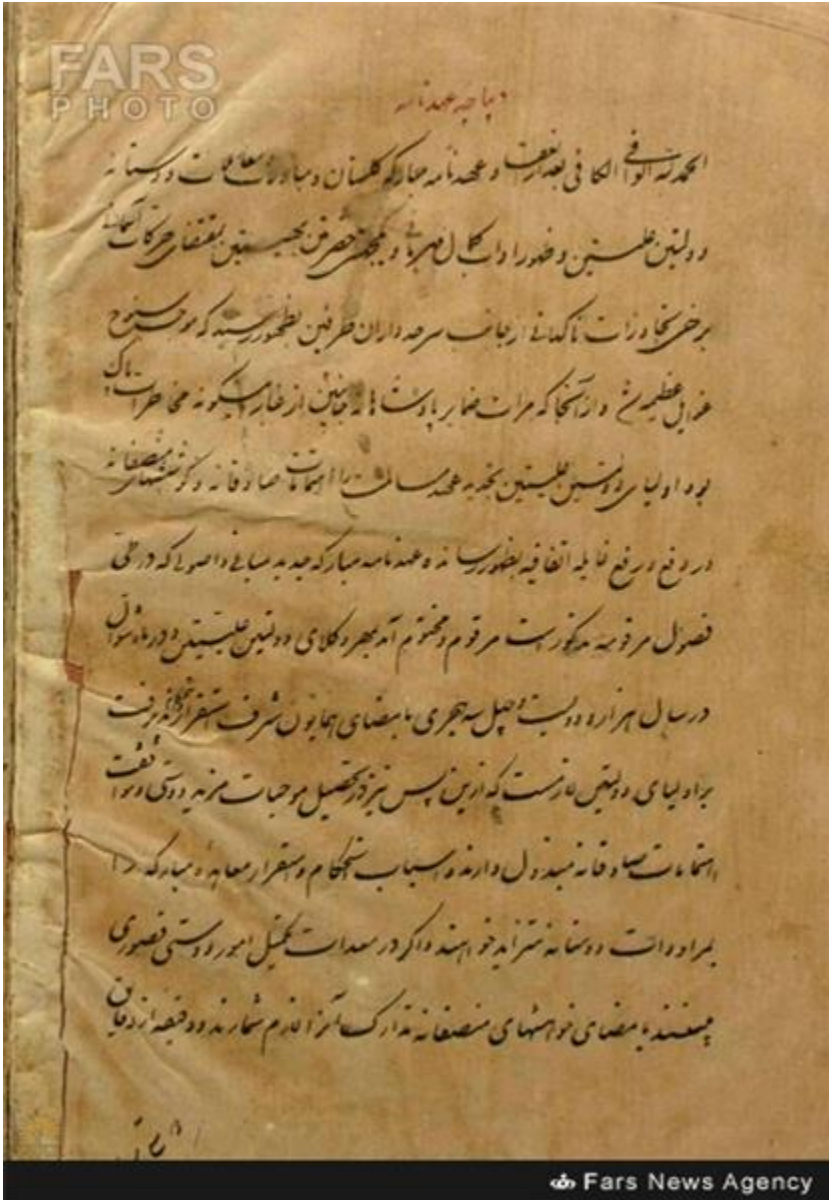
Peoples of Iran



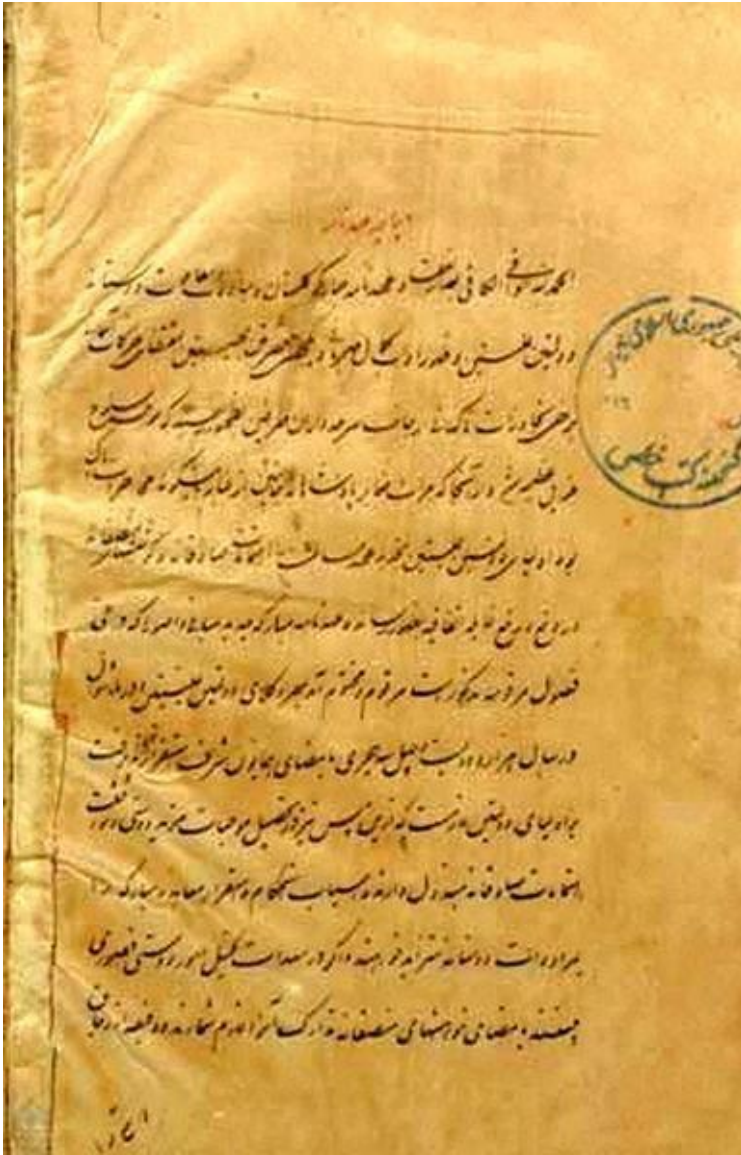
Ek 2: İran'da Etnik Grupların Yaşadığı Bölgeler



Ek 3: İran Şehirlerinde Türk Nüfusu



Ek 4: 1828 Türkmençay Anlaşması Metni



Ek 5: 1813 Gulistan Antlaşması Metni

ÖZGEÇMİŞ

1992 yılında Ankara'da doğdu. Orta ve lise eğitim-öğretimini Ankara'da tamamladı. 2011 yılında başladığı Karabük Üniversitesi Uluslararası İlişkiler öğrenimini 2016 yılında bitirdi. Aynı yıl Karabük Üniversitesi Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında Yüksek Lisans öğrenimine başladı.

